

ДМ. ЧИЖЕВСЬКИЙ

Професор Українського Педагогічного Інституту
в Празі.

ФІЛСОСФІЯ НА УКРАЇНІ
(спроба історіографії)

Видання друге, виправлене й доповнене

ЧАСТИНА I

Д р а г а

І 9 2 8

ВІД ВИДАВНИЦТВА.

З технічних причин усі російські назви
творів переведені на нову орфографію .

Автор не чекав, що його спроба вже за рік дочекається на друге видання. На жаль, українська преса не звернула на книжку ніякої уваги й авторові доводиться у другому виданні базуватися знов тільки на матеріялі, що зібраний ним самим і ласкаво доповнений окремими членами Укр. Істор. - Фільм. Товариства у Празі. Зокрема окремі цінні вказівки зроблені були п.п. проф. Д. А н т о н о в и ч е м, В. Б і д н о в и м (з його невидружованій рецензії), Дм. Д о р о ш е н к о м, В. Л ш т о - с л а в с ь к и м (Вільно), п. доц. П. Ф е д е я - к о м та п. Б. Я к о в е н к о м (Рим). Всім, хто прихильно поставився до моєї праці, приношу щиро подяку, а зокрема Українському Історично-Фільмологічному Товариству в Празі, із викладів в якому власне утворилось як перше, так і друге видання цієї книжки. Широ дякую і рецензентам книжки, рецензії яких, про що дуже жалкую, й досі друком не з'явилися. З найбільшою приємністю маю констатувати, що мої думки де в чому знаходять підтримку в до-слідувачів, яким моя праця не була знайома (так у О Б і л е ц ь к о г о оцінка укр. XVII віку - див. його статтю "Симеон Полоцький та укр. письменство" в "Ювілейному збірнику на пошану Баранія").

Друге видання є виправлене й доповнене, оскільки не дозволяв матеріял, що в мене за цей час накупився. Перше видання я писав дуже стисло, бо надіявся видати його друком. Поширити належним чином друге видання не мав я ані часу, ані змоги. О с н о в н и х рис нарисувати я не мав підстав змінити. В приватних розмовах і дискусіях мені робили найбільше два закиди. По перше: я, мовляв, не ввожу до книги ще сили осіб, що працювали на Україні або з України походили. Це так - я шіг, розуміється, зупинитись і на Шпірі, Челпанові, Редькині. - З другого боку я ніби звів до книги й тих, хто цілком відірвався від України, бо поза межами України працював (Веланський), українцем з походження не був (Шад, Туган-Барановський). І це правда. - Але мені здається, що передо мною стояли два завдання. По перше - простежити розвиток філософічних ідей і інтересів ув українській культурній сфері. Але

скільки небудь самостійна традиція майже обривається з початком XIX віку. І далі ми маємо діло головне з іншим завданням - відкрити участь українців у розвитку російської фільософічної культури. Не може бути ніякого сумніву, що обидві теми уваги варті, й мені здається, що вартість цих тем не залежить н а в і т ь від того, чи визнавати українців окремою нацією, чи тільки "руським племенем", бо ж після праць напр. Й о з е ф а Н а д л е р а (та не тільки Н а д л е р а) неможливий є сумнів в існуванні глибоких і важливих локальних, "племенних" культурних традицій. - Мені здається, що зараховувати до представників української традиції можемо тільки тих, чий зв'язок із такою традицією може бути засновано й доведено. Тому обминаю Шпіра, Редькина, Челпанова. Інакше - більша широта матер'ялу приведе до неясности й невиразности характеристик і тверджень. - З другого боку коли зовнішня форма національного життя розкладається, коли творчість представників нації вливається в рамки іншої культурної цілості - велику роль починає грати с а м о с в і д о м і с т ь - свідоме зв'язування себе з даним народом, з даною культурною традицією - то-му може знайти собі місце в нарисі фільософії на Україні Туган-Барановський, тому вийде в нарис Кистяковський і не вийде Редькин. - Нарешті, безумовно заслуговує найбільшої уваги та вузька стежка, що не продовжує стару традицію, хто б на цій стежці не стояв - чи українець, чи чужинець. Відціля наша особлива цікавість до Київської Академії, відціля наша увага до чужинця Шада, жоло якого, як бачимо, збиралася Група був. учнів Академії, тому саме звертаємо увагу на Авсенева й т. д. Де кого (Диницький) ми оминули просто за браком матер'ялу. В цьому другому виданні на такі пробіли вказуємо.

Обмежимося цими поясненнями.

Повторимо знову, що наша скромна праця є т і л ь к и с п р о б а й з і б р а н н я м а т е р ь я л у, і як до такої тільки й ставиться до неї сам автор.

Деринг'ен в Бр.-

Дм. Чижевський

24.VII.1927 р.

Із передмови до першого видання.

Цей нарис є тільки спробою поставити питання, що на них повинен буде зупинитися в першу чергу майбутній історик філософії на Україні. Інтереси автора цього нарису лежать у іншій сфері, й як історик філософії він працює над питаннями історії європейської філософії. Отже для філософії на Україні він і не міг зробити нічого більшого, як поставити проблеми та намітити їх освітлення з пункту погляду історика європейської філософії (про завдання, що стоять перед українцями, автор при нагоді теж згадає), та ще подати сляд стану в сучасній філософічній історіографії деяких важливих для майбутнього дослідника проблем.

Тимчасом - поки бракує спеціального дослідження - цей нарис може служити високошкільній молоді для орієнтації в історії української думки й як допомога в семінарійних працях та перших наукових дослідках. - Але автор має надію, що й для фахівців його праця не буде зовсім зайва - і саме тому, що автор підходить до теми без упереджень і "зі сторони". Може цей нарис допоможе усунути деякі непорозуміння, що все повторюються в українській літературі без об'єктивних підстав; може він вкаже над чим з пункту погляду історика світової філософії треба й варто працювати дослідникові, а над чим - не треба (тоді як часто робиться саме те, що не цікаве й не варте); нарешті - може ця книжка зверне увагу на те, що треба - в інтересах історії української філософії - дослідити з європейської філософії, й у чому українці-дослідники можуть спричинитися й до розвитку історіографії європейської філософії. Як би сповнилися ці побажання автора, то ця безпретензійна спроба виконала би своє завдання.

Автор зовсім не хоче вливати українських філософів до українського минулого в філософії, як до чогось великого й вартого відродження. Ні! - він тільки хоче справедливості до минулого й завдання сучасників, розуміється, вбачає в самостійній твор

чий праці над сучасними проблемами в тісній зв'язку з великими історичними традиціями с в і т о в о ї думки. Але й у нашому - може незначному, або сірому - минулому ховалося дещо своєрідне й якимсь чи - являлись найглибші сторони народнього духа, - і це всеж деякої нашої уваги варто.

У приватніх розмовах та дискусіях, що виникали з приводу доповідів автора на теми з історії філософії на Україні, автор одержав багато цінних інформацій і доповнень до зібраного ним матеріалу. За всі замітки й інформації, а також за допомогу в видобуванні літератури автор висловлює свою щирю подяку п.п. професорам Українського Університету й Педагогічного Інституту у Празі - Л.В.А н т о н о в и ч у, В.О.Б і д н о в у, Л.Т.Б і л е н ь к о - м у, Л.І.Д о р о ш е н к о в і і І.М і р ч у к о - в і, а також проф. Фрайбурського в Брайсгау Університету м о н а с у К о н у та знавцві швайцарської містики п. Е р и х у Б р о к о в і (в Мюнхені), а рівно й усім особам, що їх ласкава допомога згадується в книжці. Не можу також не згадати надзвичайної ласкавості, з якою відносились до моїх потреб адміністрація Гайдельберської та Фрайбурської Університетських бібліотек і керівництво бібліотеки Міністерства Закордонних Справ у Празі В.Н. Т у х а л е в с ь к и й.

Розуміється, за кордоном для автора залишились неприступними не тільки архиви, в яких він бажав би перевести хочби певну підготовчу працю, але й трохи не більшість видань архивного матеріалу (як от "Акты и документы, относящиеся к истории Киевской Академии") й деякі друковані праці. Тому наша спроба є з необхідности неповна й тільки як до такої й ставиться до неї автор.

Фрайбург в Бр.
І.Х. 1926.

Лм. Чижевський.

Автор 1924-6рр. зробив такі доповіді в Іст. Філол. Товаристві в Празі - "Наз завдань історії української філософії", "Л.Кавунник-Велланський", "Памфіл Юркевич, як філософ", "Нове з історії фі-

чий праці над сучасними проблемами в тісній зв'язку з великими історичними традиціями світової думки. Але й у нашому - може незначному, або сірому - минулому ховалося дещо своєрідне й якимось чином являлись найглибші сторони народнього духа, - і це все ж деякої нашої уваги варто.

У приватніх розмовах та дискусіях, що виникали з приводу доповідів автора на теми з історії філософії на Україні, автор одержав багато цінних інформацій і доповнень до зібраного ним матеріалу. За всі замітки й інформації, а також за допомогу в видобуванні літератури автор висловлює свою широкую подяку п.п. професорам Українського Університету й Педагогічного Інституту у Празі - Д.В.Антонюку, В.О.Бідинову, Л.Т.Білецькому, Д.І.Дорошенку, і І.Мірчукові, а також проф. Фрайбурського в Брайсгау Університету й онасу Кону та знавцям швейцарської містики п. Ериху Брокеру (в Мюнхені), а рівно й усім особам, що їх ласкава допомога згадується в книжці. Не можу також не згадати надзвичайної ласкавості, з якою відгукнулися до моїх потреб адміністрація Гайдельберської та Фрайбурської Університетських бібліотек і керівники бібліотеки Міністерства Закордонних Справ у Празі В.Н.Тукалєвський.

Розуміється, за кордоном для автора залишились неприступними не тільки архиви, в яких він бажав би перевести хочби певну підготовчу працю, але й трохи не більшість видань архивного матеріалу (як от "Акты и документы, относящиеся к истории Киевской Академии") й деякі друковані праці. Тому наша спроба є з необхідності неповна й тільки як до такої й ставиться до неї автор.

Фрайбург в Бр.
І.Х.1926.

Дм. Чижевський.

Автор 1924-6рр. зробив такі доповіді в Іст. Фільм. Товаристві в Празі - "із завдань історії української філософії", "Д.Навунник-Велланський", "Памфіл Юрєвич, як філософ", "Нове з історії фі-

льософії на Україні", "Ключевський про П.Юркевича",
"Діяльність І.Б.Шада в Харкові", "Нова книга про
Сковороду (акад. Л. Багалій: Г.С. Сковорода)", "Фі-
лософічна лектура Якова Марковича"; крім того, він
мав нагоду перед приватнім колом слухачів у Празі
прочитати 2 доклади про філософію на Україні, а
також виступити в Українському Науковому Інституті
в Берліні з викладами "Die abendländische philoso-
phie in der alten Ukraine (XV-XVIII)" і "Фільо-
софія, мова й національність". В Педагогічному Ін-
ституті автор 2 роки викладав (для тих, що бажали)
короткий курс "Історіографії філософії на Украї-
ні".

3 9 1 2

І. Проблема національно-філософії.

До останніх років ця проблема, можна вважати, не була серйозно поставлена. Або приймали факт національних особливостей в формі філософічних творів і відкидали будьяку можливість впливу національності філософа на зміст філософічних систем, або припускали можливість національних особливостей у якійсь обмеженій сфері, в якій немає правди спільної для всіх народів (як ось, напр., філософія даної національності історії, філософія даної національної культури), або ж, нарешті, вважали можливим існування національних особливостей у всіх галузях філософії, але відкидалось будьяке загальне значіння філософічних ідей - що було різного в різних націй - це все не є правдою¹⁾, ціла історія філософії під цим поглядом, оскільки в ній говорили різне, є історією людських помилок.

Свого часу вже в Геґеля зустрічаємо дуже тонку й проникливу - хоч і випадкову - характеристику філософічної творчості окремих націй (англійців, німців, французів²⁾). При тому його "діалектичне" розуміння історичного процесу дозволяло йому визнавати і різні погляди лише різними "ступнями" розвитку одної і той самої правди. Для Геґеля не треба було визнавати за правдиву лише одну національну думку, що виключає всі інші, відкидає правдивість усіх інших національних думок інших народів³⁾. Та на жаль ні він сам, а ніхто з його послідовників не зробив системи адекватного дослідження історії філософії з такого пункту погляду. Як раз українцям (Климкові Ганкевичеві⁴⁾) належить подібна спроба, але тільки щодо славянського світу.

Головним чином війна викликала зріст літератури щодо цього питання. Але, коли залишити на боці твори, що не мають серйозного значіння, й у великій мірі вирости із " ", то маємо лише невелику кількість праць, що заслуговують

більшій увазі. І ці праці здебільшого наближаються саме до позиції Гегеля, себто не відкидають позитивної вартості різних національно-зумовлених пунктів погляду. Треба зокрема одмітити праці В. Вундта й Г. Когена (що обидва вважають німецьку філософію вищим пунктом розвитку думки; суди ж можна віднести й праці Наторпа), М. Шелера, Р. Кронера (характеристика німецької філософії дається в ній лише "між іншим"), нариси історії німецької філософії - Брейє, французької - Фоллендера, англійської - Сорлея; італійської - Руджієро⁵⁾). Основне в усіх цих працях - шукання своєрідного (позитивного або негативного) в філософській праці кожної нації. Ніодну з цих праць не можна вважати вільною від тенденційності, помилок, або неповноти⁶⁾, але в них усіх намічається еволюція сучасної історіографії філософії до визнання ролі національного моменту в розвитку філософської думки й до позитивної оцінки цієї ролі. Можна сказати, що намічається й нова схема розвитку філософії в нових часах - національна схема, де змінюються, як кермівничі духові сили - італійська, французька, англійська й німецька філософія. Ця схема має значіння почасти навіть для середньовіччя, бо вже в схоластиці - зачатки національно-філософських течій нових часів (французького раціоналізму й англійського емпіризму)⁷⁾. Щодо філософії античності - грецького й римського (з зовсім, власне, нерозвинутою теоретичною філософією останнього) світа - то її національна зумовленість одмічена давно й є загально визнаним фактом⁸⁾.

Але з часів Гегеля майже не посунулася наперед праця над основним принциповим питанням, - як можливо позитивно оцінювати всі різні правди, що їх одкривають у процесі розвитку думки різні нації; іншими словами - діалектичний погляд на історичний розвиток ідей майже не розроблений. Ми сформулюємо тільки в загальних положеннях суть діалектичного погляду на історію ідей.⁹⁾

І. Кожна правда є тільки елементом у розкритті Абсолютного. Абсолютне не може розкритись ні в

якому закінченому вияві. Кожний у собі закінчений і сформований вияв Абсолютного є лише фрагментом, уривком, неповним і недоскональним одблиском. Але кожен такий вияв всеж є в якійсь мірі розкриттям Абсолютного. Тому з м і н а поглядів ув історії й р о з б і ж н і с т ь їх у кожному данім моменті є зявище з глибшим сенсом, ніж просто "історія помилок людського духа". Це є - історія руху до п р а в д и в о г о розкриття Абсолютного. К о ж н и й п о г л я д, оскільки він є виразом того, що дійсно бачив і пізнавав даний мисленник, а не проста безпідставна й свавільна конструкція, є п р а в д и в и й, але н і о д и н н е є п о в н и м і а б с о л ю т н о п р а в д и в и м.

2. Рух історичних змін (і рівночасної розбіжності) філософічної думки переходить у к і л ь к о х р і ж н и х п л о щ и н а х р о з в и т - к у. Це значить - філософічна думка відбиває в собі зміни у сфері людського життя, як такого (), релігії, мистецтва, мови, науки. Коли ми й не можемо говорити про повну паралельність змін у цих сферах, то в кожному разі маємо право сконстатувати певний зв'язок між ними змінами¹⁰), "зв'язок" не в розумінні причинової або іншої реальної залежності (що залишається в багатьох випадках неясною та недослідженою), а в розумінні с х о ж о с т и с е н с у зявищ у різних культурних сферах (напр. розквіт індивідуалізму майже одночасно - в мистецтві ренесансу, в релігійності реформації й у філософічних теоріях). Ф і л ь о с о ф і я ж, як самоусвідомлення людством своєї культурної творчості, в і д б и в а є в с о б і з м і н и в у с і х с ф е р а х к у л ь т у р и.

Також зміни національної свідомості згідно з цим загальним законом виявляються в філософії й зокрема розвиток якоїсь "національної" (національно-своєрідної) культури знаходить свій вираз і самоусвідомлення в філософічній творчості даної нації.

І оскільки ми визнали, що зміна різних тверджень, позицій і вихідних пунктів не є в історії філософічної думки процесом безплідних блукань, а безнастанним наближенням до правди, остільки ми повинні визнати й в своєрідності філософічного погляду окремих націй теж різні вияви одної й тої са

мої правди. Тим самим ми визнаємо позитивне значіння за всією різноманітністю філософічної творчості різних націй.

3. Що до характеру самого процесу розвитку філософічної думки - "наближення до правди", то цей процес не є процесом безнастанного "поліпшення" й "удосконалення" раз висловлених положень; навпаки, рух розвитку є рухом "через протилежності". певному положенню й протиставляються в історичному розвитку й рівночасно протистоять не твердження, що відрізняються від нього незначно й у часткових проблемах, а такі, що стоять на цілком і принципово протилежному вихідному пункті. Не зважаючи на це, розвинений вище погляд на історичний розвиток філософічної думки, як на вияв Абсолютного й наближення до абсолютної правди, треба визнати вірним, оскільки в самому Абсолютному ці протиріччя вже закладені, оскільки протиріччя є безумовним елементом всякого буття.

4. Зміни, з'язані з національною особливістю окремих народів, торкаються почасти зовнішніх елементів філософічних систем, почасти їх внутрішнього, найглибшого сенсу. В кожному разі, мабуть, можна твердити, що національність має найбільший вплив на "структурні" елементи філософічної ідеї. До таких належать переважно три моменти: форма, в якій виявляються філософічні думки (прозора ясність англійської думки, схематичність і раціональна форма - французької, підкреслювання протиріч і "діалектичних" моментів - німецької); метод філософічного дослідження (емпіризм і індуктивна метода в англійській філософії, раціональне ведення доказів - у французькій, трансцендентальна й діалектична методи - у німецькій); нарешті будова (архітектонічна) системи, а в першу чергу порядок і становище в системі тих чи інших цінностей, - як взаїмне відношення основних груп цінностей (теоретичних, етичних, естетичних, релігійних), так і різна порівняльна оцінка окремих цінностей в межах цих груп (напр., висока оцінка в англійській філософії "простоти", як характеристики правди, "симетрії" - у тій самій функції - во французькій філосо-

софії, або "почуття", "припис" і "обов'язок", як основні форми моральних цінностей - у англійській, французькій, німецькій моральній філософії, то що (II) - значний вплив має національний момент на філософію і посередньо через найглибше з джерел, що оживляють філософічну творчість - релігійну сферу (зр. впливи католіцизму та релігійності Port-Royal'а у Франції, протестантизм і окремі його течії, як ось пієтизм, пізніше відроджений католіцизм - у Германії - -).

5. Треба звернути увагу на те, що діалектичний характер розвитку філософії виявляється у кожній окремій цілості філософічних ідей - у окремому народі, в окремому епоху, в окремих "школах" та течіях. Кожна "національна філософія" носить у собі протилежні устремління (раціоналізм і мистицизм у французькій філософії, емпіризм і п'ятонізм - у англійській, спекулятивна і індуктивна метода в німецькій, релігійні тенденції і різні форми просвіченості - матеріалізм, нігілізм - у російській), в кожному епоху борються протилежні течії (XVIII вік є не тільки віком "просвіченості", але рівночасно - й епохою розвитку мистичної релігійності), у кожній течії розвивається полярно-протилежні форми філософування (у просвіченості - подвійно раціоналістичний і сенсуалістичний, у спекулятивній німецькій ідеалізмі - онтологізм та суб'єктивний ідеалізм то що). - Це не значить, що кожна ідеяна цілість розкладається на невизначну та непевну множість пунктів погляду, між якими немає й неможливі середні примірні позиції. Структура духового життя залишається в дійсному сенсі слова діалектична.

6. Не треба забувати, що навіть зявіна упадку і розкладу зумовлені тими самими ідейними моментами, що є істотом філософічно-оригінального та визначного у даній нації. Поверховість (англійського) емпіризму, схематизм і бідність (французького) раціоналізму, "просвіченість" (російської філософії), зява темнота і штучна конструктивність (німецької) спекулятивної філософії - усі вони є іманентними "небезпеками" певної ідейної вихідної позиції або ж певної системи думок. Розкриття основ національної думки повинно давати завжди і зрозуміння основ тих "ухилів", тих форм підупаду фі-

льософічної думки, що своєрідні й властиві к о ж н і й національно-культурній цілості.

Обмежимося тут цими короткими замітками, що зможуть у дальшому в окремих випадках послужити нам при орієнтації наших досліджень і шукань.

П р и м і т к и.

1) У Ed. Zeller'а в його "Geschichte der deutschen Philosophie" - не зустрінемо, власне, ніякої характеристики національних властивостей німецької філософії. За останні роки першу зі згаданих позицій обороняв Ienaz Cohn - Nationale Wissenschaft und nationale Kunst in Preussische Jahrbücher* 161(2). 1915, ст. 193 - 204, для якого національні властивості впливають тільки на методи дослідження, а не на результати. Національний характер ф с р м и думок не тільки в філософії, але и ув ексактних науках визнається тепер майже загально (див. напр. для математичних наук La théorie physique P. D u h e m'а, який дуже гарно характеризує національний "стиль" навіть у математиці). - Національний характер л и ш е п е в н о с ф е р и філософії визнає, напр., Garfein-Garski (в збірнику "Polska filozofia narodoва" Kraków 1921 - стаття написана ще до війни), - він заперечує будьякий національний характер філософічних ідей, припускаючи його лише у сфері філософії історії. - Третій пункт погляду теж був представлений в історіографії - звичайно в такій формі, що лише в одній нації визнавалися здібності діяти до а б с о л ю т н о ї правди, всі інші засуджені приходити лише до помилок. Так - у значній мірі в P. M a t e r'а : Deutscher Weltberuf, Jena I-II, 1918, яскраво - в російських "славянофілів" (на їх погляд, правда, грає роль не тільки національний характер, а и релігія). Визнають національний характер за фактор філософічної творчості і позитивісти, які, що правда відкидають об'єктивну значність філософічних ідей: характеристично у Th. G e m p e r'а Griechische Denker або в Nietzsche в його скептичний період напр. "Die fröhliche Wissenschaft" 1866, V, 367.

2) В його історії філософії див., напр., - погляд на стоїцизм як на р и м с ь к у філосо-

фію, або характеристику різниці між німецькою та французькою просвіченістю.

3) Зокрема, щодо славян, то є цілком помилковим твердження, що Гегель одкидав їх історичне значіння. Див., напр., його листа до барона von Yxküll'a від 28го XI. 1821 - K. R o z e n k r a n z: Hegels Leben 1844, також у F a l k e n h e i m'а K u n o Fischer. Geschichte der neueren Philosophie. VIII, 2, 1911, 1912.

4) Маю на увазі К л и м а Г а н ж е в н - ч а - див. про нього §12.

5) Н. С o h e n: Ueber die Eigentümlichkeiten des deutschen Geistes. B. 1914; W. W u n d t: die Nationalitäten und ihre Philosophie. Lpz. 1915; M a x S c h e i e r Kategorientafel des englischen Denkens i Zur Psycholog. des englisch. Ethos B 361p-нику "Von Genius des Krieges." - його ж Zwei deutsche Krankheiten, його ж Das Nationale im Deutschen Frankreich - обидві останні статті передруковані в ... Schritten zur Soziol. und Weltanschauungslehre, B. III. 1923; R. Kroner: Vom Kant bis Hegel. -

I. 1921. II. 1924; B r ü h l e r: L' Histoire de la philosophie allem. P. 1921; K. V e r l a n d e r: Geschichte der französischen Philosophie. Breslau 1923; W. R. S e r l e y: A History of English Philos. 1920 - Згадаємо, що під редакцією E. i s t o r i i ф і л о с о ф і ї, де матеріал розділений за національностями. Не можна обминути і цінного матеріалу, що його зібрав J e s. N a d l e r / "Literaturgeschichte deutscher Stämme und Landschaften" i "Berliner Romantik". /, який показав, що власне й "німецький національний характер" не є єдністю, а що окремі німецькі племена і країни мають і власні національні характери, пор. ще S. F r a n k: Die r u s s i s c h e Weltanschauung. Berlin 1926, та м і н і доклад у Берл. Наук. Інституті "ф і л о с о ф і я, м о з а і національність". - Деякі вказівки літератури ще у I. M i r s z u k'а в статті O s l e w i a n s k e j f i l o z o f i i в "Przegląd Filozof." 1927, II, III.

6) У M. S c h e i e r'а /cit/ засудження - з католицького пункту погляду - і англійського, і французького, і німецького духа; є елементи "воєної психології" в праці В у н д т а; як приклад

помилко, що доводиться зустрічати (хоч це може й природно при великій кількості матеріалу, що оброблюється, наведемо таку - М. Schlegel у другій із цит. праць (стор. 43 в цит. збірнику), як приклад французької мистики бере *Hugo de St. Viktor* між тим цей - німець - народився 1098 р. в Саксонії, з походження Граф фон Бланкенбург і тільки на 21 році життя переїхав до Франції; як справий приклад неповноти - глава про англійську філософію у Вундта - де цілком зігноровані неменш, ніж емпіризм, характеристичні для Англії плятоністичні течії (з "емпіриків" дуже сильні в Берклі) і гегеліанство XIX віку - а без цього ніяк неможливе зрозуміння й сучасної англійської філософії.

7) Згадаймо хоч би англійський емпіризм - і школу Окама в середньовіччі, англійський плятонізм - і Вріггену Скота, французький раціоналізм - і Абельяра і т.д. Див. кілька заміток у P. L a n d a u - b e r g ' a. *Welt des Mittelalters und wir* 1922.

8) Див. у Z e l l e r ' a та й в інших курсах. Окремо ця тема розроблена у M. W u n d t ' a *Die griechische Weltanschauung* 1912. Дуже важлива гарна стаття I. S t e i n z e l ' a *Ueber den Einfluss der griechischen Sprache auf die philos. Begriffsbildung.* / *Neue Jahrbücher für die klass. Phil.* S. I l b e r g ' a 1921 / мою ж *Studien zur Geschichte der platonischen Dialektik*. На нашу думку Платон свідомо стремів збудувати філософію грецької національної культури. Див. напр., *Respublica* IV, 435E і далі; III, 695A і далі; VII, 819A і далі; V, 747C і далі; I, 637D; зр. також Аристотеля - 1324 II і інші місця) - див. про це м і й згаданий виклад.

9) Крім Г е г е л я (в „Geschichte der Philosophie“ й „Philosophie der Geschichte“) спроби характеристики історичної діяльності робились дуже рідко. (Див. замітки в моєму огляді: „Немецкая философская литература за 12 лет“, друкується).

10) Новіша література історії мистецтва, науки, філософії дає багато ґрунтовно - досліджених прикладів подібного паралелізму (див. мою працю „Історія філософії, яко наука“ в „Лекціях з історії античної філософії“ и окремо. Прага).

II) Тут ми тільки н а м і ч а є м о про-
блеми, маючи надію дати їх ширше і ґрунтовніше
дослідження деінде.

2. Проблема історії української філософії.

До дослідження української філософії ми, однак, не можемо безпосередньо прикласти вищерозвинених точок погляду, а саме з двох причин.

Поперше - Україна ще не мала ні одного "великого філософа", що його думки ввійшли б як невідмінний складовий елемент у еволюцію світової думки. - Подруге - визначний період часу українське культурне життя було несамотійне і українські сили знаходили працю лише на національно-чужому культурному полі. З першої причини - історія української думки має справу з матеріялом, де лише неясно, не рідко виявляються якісь своєрідності українського духа; з другої причини - матеріял дослідження важко об'єктивно точно, бо історія духового життя України зв'язана з історією духового життя сусідніх славянських та неславянських народів. - На розслідування цих труднощів ми і маємо зупинитися.

І. Творчість кожної нації, як у філософічній, так і в інших сферах не розвивається раптово. Навпаки - ми маємо звичайно довший період, коли те оригінальне, що його висловлюють окремі філософи, ще не доходить до загальної свідомості, не усвідомлюється, як оригінальне та характеристичне. Так досократики на навіть і Сократ були б нам незрозумілі в своєму глибокому сенсі і у своїй національній характеристичності, як би не було Платона та Аристотеля; середньовічна німецька містика та Я. Беме і навіть Ляйбніц незрозумілі, як ми не беремо на увагу розвитку німецького ідеалізму від Канта до Гегеля; школа Окама неясна без знайомства з пізнішим англійським емпіризмом, а англійський плятонізм XVII віку дістає сенс лише у світлі новішого англійського Гегелянства. -

Загально визнаний факт, що славянство в цілому не має ще ні одного "великого філософа". З другого боку - й ті філософічні течії і окремі представники філософічної думки, що їх мало славянство, часто виявляли дуже сильний ухил до проблем, що власне виводять із меж теоретичної чистоті думки в практичне, і в значній мірі цими позатеоретичними моментами зясовується

іх ширший уплід. Але не має сумніву, що епоха а-
лбану ролю значіння в істо-
рії філософії може придба-
ти лише суто-теоретична пос-
тата ть.²⁾

Тому, поки не розіветься якась славянська, зо-
крема українська са м о с т і й н а т е с р е -
т и ч н а ф і л ь о с о ф і ч н а д у м к а, доти
власне и минуле української філософії залишиться
що до свого змісту не цілком приступним для дослід-
ника. Те оригінальне и своєрідне (як що воно є),
що має внести славянська и українська філософія в
скарбницю світової думки, залишиться доти незрозу-
мілим і неясним, доки ті самі ідеї, що тільки жев-
ріли, тільки передчувались, намічались на початках
філософічного розвитку, не будуть розвинені в фор-
мах систематичного, наукового, автономного фільо-
софічного думання.

Скажемо більше - зрозуміння " національної
психології " якогось народу є немисливе, поки з
його кол не висунулись якісь видатні "геніяльні"
представники. Бо для характеристики нації (як і
кожного иншого зявища зі сфери духа³⁾) важливе не
"пересічне", а "типове", себто наияскравіше, видат-
не (напр., для характеристики якогось мистецького
стиля потрібне дослідження не якихось узагалі "пе-
ресічних", "середніх" представників даного стилю, а
"найбільш типових", себто - найбільш мистецьки-об-
дарованих творців і найбільш мистецьки-вартих ах
творів).

Тому можна сказати, що головною передпосил-
кою дійсно глибокого зрозуміння філософічної ді-
яльності окремих представників українського духа є
не стільки праця дослідників історії української
філософії, скільки самостійна філософічна твор-
чість, що має розвинутись на українському ґрунті. І
праця історика філософії поки що є лише праця під-
готовча й результати її з необхідности провізорич-
ні.

2. Питання про межі дослідження творчості
якоїсь нації є здебільша питання не дуже складне.
В першу чергу - національна свідомість творця тих
або инших літературних чи наукових праць, мистець-
ких творів, технічних винаходів то що. Для творів
словесних часто має значіння мова, якою вони писа-

ні (але не завше, - раніше всі наукові твори писали латинською мовою, Ляйбніц писав французькою мовою, багато модерних вчених публікують праці різними мовами).

Але в історії українського народу рівень національної свідомості - і саме в інтелігентних верствах - надзвичайно мінявся. Українська історія має справу то з періодами державної самостійності, то залежності - політичної й культурної, а то знижується на певний час - зокрема в культурній сфері - до "областної історії" (російської й польської). Наслідком цього з'являється в деяких періодах денационалізація української інтелігенції - частина праця її поза межами України й поза українською культурою, а з другого боку - зв'язаність духовних течій на Україні з життям інших народів (навчання виключно в чужих університетах, у значній мірі у професорів чужинців), участь чужинців у культурному житті на Україні, то що.

Все це робить межі дослідження в історії думки на Україні досить неясними. З одного боку, очевидно, не можна виключати з історії цієї думки тих, хто писав чужими мовами або працював у чужому оточенні - вже через те, що, безумовно, особливості національного характеру виявляються в думці без свідомого бажання мисленика⁴⁾). З другого боку, цілком звичайною річчю було, що на Україні, в українському зокіллі, хоч може й не асимілюючись із ним, жили, працювали й мали великий вплив представники інших націй (напр., німецькі, російські або польські професори в університетах на Україні). Розуміється, дослідити таких представників чужої думки, що мали на Україні безпосередній особистий вплив, є konieczним завданням історика української думки; лише не можна, виходячи від творів чужинців, робити висновки про національний характер української думки⁵⁾). Нарешті окрему групу мають ще складати ті чужинці, що тісніше - походженням, життям, участю в національній русі й т.ин. - зв'язані з Україною, - в них, в залежності шоразу від індивідуальних умов життя можна відмітити той чи інший вплив характеристичних особливостей української нації⁶⁾). - Отже дослідження вимагають усі ці групи, всі вони мають бути занотовані в історії української філософії, але не всі з однаковим правом можуть бути використа-

ні, яко матеріал для характеристики національного характеру української національної філософської думки, бо не всі вони дійсно зв'язані (а ті, що зв'язані, не в однаковій мірі) з центральною лінією духового розвитку української нації.

Тим то обмеження завдань історика української філософії не може бути різким. Йому доводиться, без сумніву, захоплювати почасти й той матеріал, що з певним правом його вивчають історики філософії інших націй (поляки - напр. Семененка, росіяне - Велланського або Юркевича, німці - Шада, угорці - Довговича). Тільки увага, мабуть, повинна бути звернена на інше. Не трохи ускладнює справу той факт, що окремі українські мисленники, таж або інакше, втягаючись у культурне життя сусідів, ставали в таку тісну залежність од них, що їх духовий розвиток бував часом тільки відбитком процесів у якійсь чужій культурі *).

З усіх цих причин, може, було б правильно замість виразу "Українська філософія" говорити "Філософія на Україні". Цей вираз не визначає негатиї національного характеру філософії, а лише дозволяє з більшим правом охопити при праці всі зв'язи, що цікаві й важливі для історії української культури.

П р и м і т к и .

1) Про це в російській літературі - багато разів; про Масарика та Сковороду з цього ж самого пункту погляду - (невидрукувана) промова проф. Мірчука.

2) Див. доведене до парадоксального розвинення цього твердження у книзі Ш п е т а : Очерк истории русской философии т. I. Петербург. 1922.

3) Див. про це праці М а х'а W e b e r'а. Зокрема збірку статей Beiträge zur Wissenschaftslehre. Tübingen 1922.

4) Та так ставилось і ставиться питання і в історії середньовічної філософії, бо в середньовіччі праця поза межами рідного краю була річчю цілком звичайною.

5) Розуміється, напр., французи також із повним правом зупиняються в історії французької фі

льософії на Гуго-де-Сен-Вікторі, саксонці з походження; або росіяне на німцях Буле та Феслері, або українці - Юркевичі. Але, розуміється, було би цілком неправильно використовувати їх думки для характеристики французької, згідно російської філософії (див. прим. 6 до § I).

6) Див. до цього замітки в курсі проф. Д. Антоновича: Скорочений курс історії українського мистецтва. Прага, 1924. Нам здається всеж, що в конкретних випадках проф. Антонович розуміє термін "Українське мистецтво" зашироко (див. напр. зараховання до українських малярів подяка Г. Семірадського).

7) Так само справа стоїть і в усіх славянських народів. А в "великих" філософічних народів ці зв'язки, хоч і не мають характеру підлягання розвитку думки в якійсь чужій країні, але є всеж дуже інтензивні и живі.

Загальні огляди історії фі-
лософії на Україні.

3. Загальні огляди історії філософії на Україні.

Не дивно, що й досі немає в літературі нарисів історії філософії на Україні. Як причини, що накреслені на попередніх сторінках, так і зокрема те, що саме останні часи - XIX вік - були періодом найглибшого підупаду національної культури на Україні - спричинилися до цього.

Є лише дві подібних спроби.

1. Перша належить Климкові Ганкевичеві (див. далі §12). Це: *Словеса на чужині / Grundzüge der slavischen Philosophie*. I Hoft. Крайау 1869, 2 вид. Rzeszow 1873. Українським ("рутенським") філософії присвячено лише кілька сторінок, на яких автор зокрема зупиняється на характеристиці народного світогляду, а далі розповідає про філософів із Малої України (див. нижче §12)¹⁾. Ці відомості треба визнати, розуміється, дуже й дуже випадковими. До того ж Ганкевич дає, напр., цілком невірні й непевні відомості, напр., про твори Лодія, що їх в дійсності не існує. Отж при своїй цікавості спроби Ганкевича, її - в частині, присвяченій саме українській філософії (бо тема книги власне інша) - треба визнати невдалою.

2. Друга спроба дати характеристику довшого періода української філософії це - брошура В. Шурата: *Українські жерела до історії філософії*. Львів. 1908. стор. 32. Шурат торкається, власне, лише того, що він вважає українським середньовіччям - себто, періоду до XVIII віку. Ми маємо аналізи окремих філософічних елементів старої словесності (Слово о полку Ігореві, перекладна література) і огляд філософічної науки в Київській Академії до XVIII віку. Згадуються при нагоді й окремі рукописи з галицьких архівів. Праця Шурата знає (почасти тільки нагадує) багато окремих проблем, але в цілому вона не є ані суцільним нарисом, а ні вичерпує всього навіть відомого матеріялу; до того ж зближення й гіпотези, що їх виставляє Шурат, почасти дуже ризиковані й необґрунтовані.²⁾

Матеріал до систематичного викладу знайдемо також у нарисах історії російської філософії (ро-

зуміється, при цьому беруться на увагу лише українські філософічні діячі, що знаходились у сфері російських культурних впливів, зокрема писали російською мовою).

Лише бібліографічні згадки знайдемо в обох працях Я. К о л у б а в с ь к о г о - І. Нариси в історії філософії Ueberweg) а - Heinze і в 2 - "Материалах к истории философии в России" в "Вопросах философии и психологии" 1891р. і далі, також окремо. Бібліографічні відомості, зокрема у другім із цих видань повні й зорисні³⁾, але спроби філософічних характеристик невдалі и часто невірні⁴⁾.

3. Матеріал до окремих питань дає и "Философия в России" Е. Б о б р о в а ("Записки Казанского Университета" 1901 р. и далі, и окремо 5 випусків)⁵⁾.

4. Багато фактів дає "Очерк истории русской философии" Е. Р а д л о в а (СПБ. 1912, є вид. 1922) де знайдемо, правда лише окремі замітки, дечим цікаві - також про Київську Академію (вплив польських схоластиків, Аристотеля, Вольфа, Бекона), про Сковороду (загальні відомості), лише згадки про Юркевича, Велланського и ин. Нарис Р а д л о в а написаний дуже несистематично, замітки випадкові, часто невірні (напр., закордонні мандрівки Сковороди) та неповні (напр., не згадується про вплив Декарта в Києві); а головне немає суцільності в характеристиці філософічних течій на Україні, що в нарисі (а не просто в зібранні матеріалів), розуміється, відбивається шкідливо на перспективі (та це є помилка, власне, всіх нарисів російської філософії, що цілком і для усіх часів приєднують українську культурну сферу до російської)⁶⁾.

5. Новий німецький нарис того самого автора (Е. v. R a d l e f f. Die russische Philosophie Breslau 1925р. в частинах, присвячених Україні) ще блідніший, ніж попередній. Власне, майже цілий матеріал, що був у російському виданні, випущений про Сковороду - лише коротенькі замітки, ще менше - про Юркевича.⁷⁾

6. Нарис Е р ш о в а : Судьбы русской философии. Владивосток. 1922, дає бібліографічні и біографічні замітки, головнo про університетську філософію та почасти и про духовні академії, але

лише в XIX-XX вв. Бібліографічні замітки Єршо-
ва неповні, але точні; спроби характеристик об-
межуються загальними фразами.

7. "Очерки русской философии" Б. Яковен-
ка (Берлін. 1922) є лише нариси поглядів окре-
мих філософів без претензії на повноту. В кож-
нім разі значіння книжки для історика української
філософії в тому, що в ній дані добре і з розумін-
ням справи написані нариси поглядів Юркевича і Ле-
севича (Сковороду тільки згадано). Історичної пер-
спективи книжка не дає. В новій італійській книзі
того самого автора: *Filesofi russi. Saggio di ste-
riadella filesofia russa. Firenze 1925* (вийшла
1927) знайдемо відомості лише про Сковороду (стор.
7-12), не дуже точні.⁸⁾

8. Найвизначнішим зявищем в історії російсь-
кої філософії є книга Г. Шпета: "Очерк исто-
рии русской философии" том I, Петербург. 1922. В
ній у перше дана філософічна і і-
сторія російської філософії. Автор зачеплює багато
українського матеріялу. Щодо середньовіччя та
XVI-XVII вв., то він обмежується дуже побіжним ре-
феруванням - указанням імен київських учених, під-
креслюючи значіння Могили, не використовуючи навіть
і всього матеріялу відомого з літератури (напр., не
згадується вплив Декарта, не характеризуються впли-
ви протестанської теології). Філософічне значін-
ня Сковороди автор одкидає⁹⁾ і реферує його погля-
ди дуже поверхово, даючи, правда, оціну старшим
працям. Але в дальшому зустрічаємо вперше в літе-
ратурі с е р и о з н і філософічні виклади по-
глядів Велланського, Михнєвича, Гогоцького, Новіць-
кого (останніх у раніші роки їх діяльності), Мак-
симовича; порівнюючи дуже мало звернено уваги на
Шадя; всі ці виклади Шпета дуже ґрунтовні, +
побудовані на самостійнім ознайомленні з творами;
дуже добре знаомство автора з європейською літе-
ратурою дає йому можливість добре обґрунтовувати ги-
потези про ті або інші впливи європейської думки.
Ті сторінки, що у Шпета присвячені українсь-
ким філософам, залишаються надовго найліпшим, що
про них писано (без огляду на відсутність вірної
перспективи при освітленні Київської Академії XIX
віку, - не підкреслено значіння раніше вироблених
традицій). Але книжці Шпета значно шкодить!

одне: він підходить до р о с і ї с ь к о ї старовини з певним упередженням, як до "невгласія", і просто переносить цю мірку на старовину у к - р а ї н с ь к у, з чим знаходяться в певній суперечці його власні твердження (напр., про науку Киян, про високий рівень теодогічного твору Могилы, то по). Менше шкодить сторінкам, присвяченим Україні, друга основна помилка автора, - та, що він звертає увагу виключно на філософію "наукову" (чим правда, засновується й його ігнорування Сковороди)¹⁾ Цікаво одмити, що філософія на Україні, зокрема в Київській Академії дістає в книзі Ш п е т а порівнювану високу оцінку. - Книга обриває виклад 30 роками XIX віку.

Треба згадати ще одну працю, що не має завданням історію української філософської думки, але дає до цієї історії деякий матеріал. - Це М.Г р у ш е в с ь к и й: 3 історії релігійної думки на Україні. Львів 1925. Книжка акад. Г р у ш е в с ь к о г о є нарис - з одного боку - історії української церкви, з другого - релігійних рухів та ідей. Нарис цей досить побіжний і надається лише для першої орієнтації. До того автор часто підходить до релігійних проблем не з погляду їх автономної цінності, обговорює й оцінює не релігійні ідеї, а їх роль для національного життя, що, розуміється, не спричиняється до глибшого зрозуміння релігійного життя старої України. Уваги історика філософії заслуговують у книзі зокрема глави, присвячені XVIII-XIX вв.²⁾

Още, власне, ті дуже нечислені, й за винятком книги Ш п е т а, дуже мало змістовні й цілком випадкові матеріали, що їх маємо до поставленої нами теми.³⁾ Більше, як побачимо, зроблено для освітлення окремих тем, до систематичного розгляду яких і переходимо.

П р я м і т ж и .

1) Згадується П.Лодій, Федоровичі, Чачковський. При тому даються деякі відомості про невидані твори останніх (див. далі §12).

2) Див. бліжче далі в §§ 5 та 6.

3) Див. далі в нас - про Криевича, Гогоцького, Лесевича.

4) Напр. К о л у б о в с ь к и й хоче зроби-
ти Новітнього фіхтеанцем. Див. далі § II.

5) Див. далі в окремих місцях: "Матеріали"
Б о б р о в а на жаль дуже несоброблені і тверд-
ження автора залишаються дуже мало обґрунтованими.
теми його дослідження часто нецікаві й беззмістов-
ні.

6) Див. мою рецензію на 2 вид. в часописі
"Догос" 1924 р. т. I.

7) Див. рецензію П. П р о к о ф ь є в а в
часописі "Современныя Записки" 1926 р. кн. XXVIII.

8) Див. нижче § 7.

9) Див. далі § 7.

10) Див. рецензію Г. Ф л о р о в с ь к о г о
в "Русской Мысли" 1924 р. кн. XVI, мою в "Догос-
сі" 1924 р. (не увійшла у друковане видання, але є
окремі відбитки), В. П е т р о в а (лише про Ско-
вороду) в "Записках істор.-філософ. відділу Укр. Ака-
дем. Наук" кн. VII-VIII, стор. 497-503. В перших зі-
згаданих рецензіях дивись про інші хибні книжки
Ш п е т а, що не торкаються української філософії.
Див. також далі.

II) Див. натомісць дуже цікаві, хоч і випад-
кові замітки, що знаходимо у В. Л и п и н с ь к о
го в статті "Релігія і Церква в історії Украї-
(в газеті "Америка" 1923-4 рр. і окремо: філософ-
фія).

12) Згадаємо ще, що в одній примітці згадує
українських філософів І. О г і є н к о у своїм
"Українській Культурі" Київ 1917.

4. Д о п р о б л е м "н а р о д н ь о г о с в і т о г л я д у".

Проблема "народнього світогляду" має два бо-
ки. Є цікавим, розуміється, і змалювати світогляд
українського народу, я к и н в і н є, и по змо-
зі, змалювати його р о з в и т о к у м и н у -
л о м у. А ле для історії філософії має значіння
не ця праця, а збудоване на її результатах дослід-
ження тих елементів, що перейшли від "народнього
світогляду" до наукового філософічного думання.
Таке дослідження, розуміється, не є простим зав-
данням, і в першу чергу для його виконання вже по-
трібне знаття и зрозуміння характеристичних рис
національної філософічної думки. Там, де ця думка
ще не скристалізувалася - як це и є саме на Укра-
ні - там є можлива лише певна підготовча праця. Я
вважав би, наприклад, дуже бажаним порівняння ду-
шової Сковороди з "народньою мудрістю", що зафіксо-
вана у творах нашої народньої словесности¹⁾. Мож-
ливе, розуміється, і збирання матеріялу для харак-
теристики народнього світогляду без його відношен-
ня до національної філософії (напр., дослідження
народніх прислів'їв, щодо висловлених у них етичних
поглядів, постатей народньої поезії, щодо їх кос-
могонічного, або етичного, або релігійного характе-
ру - то що²⁾). Але таке збирання матеріялу не
дасть безпосереднього вкладу до історії філософії,
бо ж історія філософії має справу лише з думками,
сформованими в поняттях, а з образним мисленням
"народнього світогляду", лише, як зі стадією в цьо-
му процесі сформування думки в поняття³⁾.

Констативанням завдань дослідження ми и по-
винні в цім випадку обмежитися⁴⁾.

П р и м і т к и .

1) На це, між иншим, звернув увагу пок. ака-
дем. С у м ц о в у своїй рецензії на "Сковороду"
Е р н а (див. §7) в "ЛН наук. Вістн." 1910 р. ч. I.

2) Завданнями подібного характеру дехто зай-
мався. Назвемо: "Две русские народности" М. К о с -
т о м а р о в а; І. Н е ч у ж - Д е в и ц ь к и й;
Світогляд українського народу Львів 1876; А. Р.
Гетьцький); К изучению украинского народного миро-

воззрения "Киев. Стагіна" 1888, II, 1890, 9-10, 1906, 4-5; О. В у л а я с в. Космогонический воззрения украинского народа. К. 1908; Н а п к і е в і с з о p. cit. Матеріал до цих самих проблем у багатьох конкретних працях, як от: Ж и т е ц ь к и й П. Мысли о народных малорусских думках. К. 1903; Ч е т е б н я: Объяснение малорусских и средних песен. Варшава I-II тт. 1883-7; І. Ф р а н к о: Студії над українськими народними піснями. Записки Наукового Товариства ім. Шевченка за ряд років і окремо Львів 1913; С у м ц о в у низці дрібніших праць; див. також і в инш. дослідників.

3) Зовсім не хочемо заперечувати тут цінності дослідження образів народньої словесності, народніх етичних поглядів, митології - яке таких без відношення до пізньої філософської думки і тільки ці проблеми не мають відношення до історії філософії.

4) Одмітимо тільки те, що дуже велику службу мало би послужити дослідникові якоесь розроблення "систематики" народнього світогляду. Дані для цього дають деякі праці останнього часу, як от: L. L e v y-B r u t t i Les fonctions mentales dans les sociétés inferieures. Paris 1913 і його ж La mentalité primitive. Paris. 1922, також R. T h u r n w a l d : Zum gegenwärtigen Stande der Volkerpsychologie в "Kölner Vierteljahrsschrift für Soziologie" / 1924, IV, I-II, Gräbner: Das Weltbild der Primitiven, München 1924, Н. О. Д о с с к и й: Интеллект первобытного человека "Современные Записки" 1926 р. кн. XXVIII.

С е р е д н о в і ч ч я .

Немає більш недослідженої сторінки в історії України, як українське середньовіччя, розуміючи це поняття не як хронологічний, а як історико-культурний феномен. Але, мабуть, найбільше недосліджене з цього українського середньовіччя - філософія.

В центрі філософічної діяльності стояла секта "ожидовілих", про саму суть якої мовлять ще су-перечки - чи була це дійсно "секта", себто, течія, що змінювала ортодоксальне вчення церкви, чи, мабуть, доповнювала його жидівською теологією, чи то була цілком правовірною течією, що тільки з більшим ін-тересом ставилась до теоретичних питань філософії, зв'язаних із догматикою, і при цьому користувалася жидівськими джерелами¹⁾.

Та література, що її ми знаємо, цілком скла-дається з перекладів творів, які грали роль в жи-дівсько-арабській теологічно-філософічній літе-ратурі. Розглянемо головніші за порядком: 2)

1. "Логика Авиасафа" (вид. С. М. Н е в е р о - в а - "Логика юдеїствующих по рукописи 1493 г.", "Киевские Университетские известия", Київ 1909 р. (є не що інше, як частина твору "Стремління фільо-софів" - *Maquātiā al-alāsiya* А л ь г а з а л і, арабського філософа³⁾). Перекладений увід до фі-лософії, а саме логіка та початок метафізики зі скороченнями. Зясував походження "Логики Авиасафа" академик П. К о к о в ц о в у праці "К вопросу о Логике Авиасафа" (Ж. М. Н. Пр., 1912, 5, 114 - 133), ви-знавши за оригінал перекладу один із гебрейських перекладів, дуже популярних за середньовіччя⁴⁾.

2. "Речи Моисея Египтянина" Це ніщо інше, як логіка М о и с е я М а й м о н і д а, а власне підручник або словничок термінології. Переклад-чик скорочує текст, сминаючи суто філософічний ма-теріал. А може тут маємо переклад вже із жидівсь-кого скорочення. Керманич у філософії для автора - Аристотель⁵⁾.

3. "Аристотелевы врата" - "енциклопедія" ки-ївських "ожидовілих", досліджена як М. С п е р а н - с ь к и м, ("Из истории отреченных книг", СПб., 1908, IV), так і академиком А. К р и м с ь к и м "Эпографическое обозрение", 1910, кн. 6-7, "Исто-

1-й об'єм", т. I. 19^т стор. 127-132, Нов. Книж.
Слов. Брєскауза - Ефрона, 1913) ⁷), який вназус не
арабсько походження теору (7-VI в.). Але переклад
зроблено зі скороченої жидівської перерібки з до-
датками гігієнічного характеру з арабської та жи-
дівської літератури.

3а. До попередньої книги відноситься її наз-
ва "Тайная тайних". Зміст згаданої книги - повчан-
ня (ніби) Аристотеля Александрові Македонському -
ці повчання є або моральними приписами, або максі-
мами вміти правити державою, додані нарешті до 701
(із 8-ми) книги фізіогномічні замітки. Все це дуж-
е примітивне, але все ж сформульоване в поняттях, і
теоретично сформоване.⁸)

4. "Книга повальная", що цитується в "Льогі-
ці Авісацени". Можливо не існувала зовсім у перекла-
ді; оригінал її - це без сумніву "Повалення філосо-
софів" того самого А л ь г а з а л і ⁹), очевидно,
як що була перекладена, теж не вповні, а в витя-
гах ¹⁰).

Схожість мови, своєрідні терміни вказують на
те, що до цієї саме літератури очідовілих належали
і деякі старо-українські магічні книги і деякі пер-
еклади космографічного змісту. Цей факт указує, що
інтереси очідовілих не обмежувалися філософічною
та теологічною літературою.

Розуміється, основне завдання історичного до-
слідження цих пам'яток - дослідження термінології.
Але це завдання ще й досі залишається не роз-
в'язаним до кінця. Терміни ці - перша спроба фі-
лософічної термінології на Україні. Ось кілька
прикладів - умыслець = мета, обрѣтеніє = існування,
привсець = причина, держитель = суб'єкт, одержанны
= предикат, осудъ, iudicium, придогъ = твердження,
уемъ = негация и т.и.

Треба звернути увагу на той важливий факт, що
власне, захоплення як жидівсько-арабською філосо-
фічною так і магічною літературою в значній мірі
характеристичне вже для початків ренесансу. Отже,
приймаючи це на увагу певне наближення релігійнос-
ти очідовілих своїм характером до реформаційних ру-
хів уа Європі, можемо думати, що і література очі-
довілих належить не тільки середньовіччю, як пер-
шій добі ренесансу, а що на Україні ми маємо тут
перші відгуки нових філософічних інтересів Заходу.

Не бракувало цілком філософічних перекладів літератури і в колах ортодоксальних. Але якщо б будь-який філософічний значіння можна приписати, мабуть, тільки одному з цих пам'ятників - це *Πηγή γνῶσεως*. *Ι. Δαμασκηνά*, - першому визначному систематичному творові християнської теології, що за ним пішли всі пізніші представники як східної, так і західної теології. *Πηγή γνῶσεως* перекладалась ще в X віці (уривки), пізніше в XVI - вже на початку нової доби - *Κυρβισκίμ* *12*) філософічний зміст книги має 1-а частина - "Діалектика", в якій *Ι. Δαμασκηνά* слідує за *Αριστοτέλεω* та *Πορφύριω*. - Той же *Κυρβισκίμ* перекладав ще й уривки з *Σύλβης* *Σπαιτηνβέργου*, вважаючи, що логічне вміння може допомогати віруючим у боротьбі з єреями.

2. Деякий філософічний зміст має також і другий пам'ятник - т.зв. "Діоптра" - збірник філософічних уривків, перекладений із грецької мови. Загальні думки грецької філософії - тричасність душі, класифікація чеснот, чотири елементи, то що зустрінемо в "Діоптрі" зі згадками окремих імен філософів *13*).

3. Значну кількість уривків, але в значній мірі вже не філософічного змісту, а моралізаторських, до того ще часто в неточному цитуванні, або фальшованих, дають різні збірники - в першу чергу т.зв. "Пчели". *14*) Цитуються і *Πίταγορ*, *Δεμόκριτ*, *Σοκράτ*, *Αριστίπ*, *Διογεν*, *Πλάτων*, *Αρισττέλης*, *Ζενον*, *Επίκτετα* та інші. Але вважати "Пчели" за джерело якогось філософічного інтересу нема чого.

4. Значно більше філософічного інтересу мають твори святих отців, що їх перекладали від самого прийняття християнства. Окремо уваги заслуговують - *Κυρίλλου Σεβαστιανського*, *Κυρίλλου Αλεξανδρείης*, *Αθανασίου Αλεξανδρείης*, *Βασίλειου Μεγάλου*, *Γρηγορίου Βογοσλόγου*, *Διονισίου* (*Πсевδο*) *Αρεόπαγίτη*. *15*)

Але як би не було, читачі їх підходили до творів не з інтересами філософічними, а майже виключно з релігійним ентузіазмом і захваленням. От-

же й те, що приймаюся у Візантії з т е о р е т и -
ч н и м філософічним інтересом, цілком атратило
таковий на Україні.

5. Твори середньовічної західної християнсь-
кої філософії (як от А л ь б е р т В е л и к и й,
Т о м а А ж в і н с ь к и й, Д у н с С к о т,
Р а и м у н д Л ю л і й стали приступні на Укра-
їні щойно на початку нових часів ¹⁶⁾. Тому на цьому
місці ще зарано про них говорити.

6. Читання філософічної літератури (н е п е -
р е к л а д е н о ¹⁷⁾) було можливе лише в дуже вузь-
ких колах. З листування і творів Курбського дові-
дуємось про обсяг цього читання. Курбський згадує
А р и с т о т е л я (фізику и етику), П л я т о -
н а, Цицерона, Діонісія Арео-
пагіта, Оригена.

✱

✱

✱

Історіографія українського філософічного се-
редньовіччя має кілька творів.

Перший із них - дисертація пані М. Б о з о б -
р а з о в о ї (M. Bosobrasoff) Handschrift
liche Materialien zur Geschichte der Philosophie in
Russland. Berner Dissertation.

1892. 34 стор. 8)... Праця ця має дуже поверховий
характер. Після коротенької характеристики серед-
ньовічної темноти (відоме "с мудрими астронсми
не бывах и еллинских борзостей не текох" - та под)
згадується київська Академія - "схсластика" в ній
і "Етика ієрополітика" ¹⁸⁾ Далі автор спираючись
на випадкові спосилки, говорить (хронологічне - в
дуже великім непорядку) про перекладні твори (Псев-
до) Д і о н і с і я А е р о п а г і т а, Д а м а с -
к и н а, В а с и л і я В е л и к о г о, "Діоптру"
Р а и м у н д а Л ю л і я, "Тайная тайних" (із
вказівками на деякі з московських і петербурзьких
бібліотек, де переховуються рукописи). Не кажучи
вже про пізніші часи ¹⁹⁾, й середньовіччя описане
неповно, та насамперед невикористані списи рукопи-
сів, чого треба би було сподіватись од автора; від-
значимо ще помилкове відношення до "Діоптри" та ин.
под. пам'яток, цитати яких, розуміється, є просто

переклади з візантійської літератури, без якого-знайомства з філософією; дуже поверхові, й неясні філософічні характеристики пам'яток (матеріялізм" Б. вбачає вже в краніслогії то-що; див. стор. 26, 27 й ин.).

1901 р. вийшла (в II-III книзі "Научно-літературного Сборника" "Галицько-Русской Матиці" й окремо, Львів, 1901, стор. 20) брошура І. С в е н ц і ц к о г о: Начала філософії в руській літературі XI-XVI вв.. Автор змагається зібрати "крихти філософії" в руській літературі XI-XVI вв., знайти їх органічний зв'язок і послідовність та означити ступінь їх впливу на умовий розвиток старої Русі. Значна частина матеріалу торкається саме України. Після дуже загального нарису народного світогляду, йде характеристика "слідів філософії" в руській літературі XI-XVI вв. Автор одмічає перше вживання слова "філософ" у літопису, елементи етики в "Повученні" Володимира Мономаха (наслідування Ізборникові Святослава 1076 р.), елементи етики (за Дамаскиним) у "Посланні до вел. князя Володимира Мономаха" митрополита Никифора (між 1104-1120 рр.), "етицих поглядів" Даниїла Заточника й т.п. з перекладної літератури одмічений "Шестоднев" Іоана екзарха болгарського, в якому, мовляв, маємо виклад "осн. фізики Аристотеля"; на перекладі, зробленому тим самим Іоаном "Εκδοσις αληθινής της πίστεως".

І. Дамаскина, де знаходимо "платонівську антропологию й початки логіки", ряд перекладених уривків у Ізборнику Святославовім 1073 р., "Діоптру" та "Пчел". - Про "Епиктета філософа главизны" з коментарем Максима Ісповідника автор не дає відомостей, чи зустрічалися вони й на Україні. - В третій - найбільшій - главі автор переходить до Московської Русі (- Нил Сорський, Максим Грек, Зиновій Отенський, переклади Курбського). - В цілому брошура С в е н ц і ц к о г о вигідно одрізняється від праць Б е з о б р а з о в о ї точністю даних, що їх він дає й уміркованістю в оцінці - те, що автором наведено в II главі, що нас тут цікавить, те - і справді лише "крихти". Дивує відсутність згадок про літературу оживілих і незацікавленість автора галицькою старовинною літературою. В брошурі В. Ш у р а т а - "Українські жерела до історії філософії", Львів, 1908, стор. 32.

16^о, - значна частина присвячена саме середньовіччю. Автор згадує І.Златоустого, Василя Великого, Григорія Нисського та Григорія Назіанзенового як "найпопулярніших писателів на Україні", з їх творів, мовляв, "учиться Україна філософськи мислити. Познайомлюється з наукою Платона з викладу Плотіна і Прокла", а з творів І. Дамаскіна - "властивого схоластику VIII віку" - пізнає "філософію Аристотеля, його онтологію й логіку" (див. стор. 6). Розуміється, тут є перебільшення у двох напрямках: поперше, "Україна" була ще за тих старих часів дуже малописьменна, отже, "популярність" усіх згаданих письменників була дуже вузька, подруге - до отців церкви читачі підходили здебільшого не як до філософів, а як до теологів та "поучителів в богоугоднім житті". Тут раптом переходить далі до характеристики філософських впливів на старо-руську літературу. Для образу "душі яко города" Щурат вказує як джерело "Золоту книгу" І.Златоуста, там же зустрічаємо й класичний тричасний поділ душі, що є загальним у платонізмі й неоплатонізмі. ¹⁹ Неоплатонічну психологію вбачає Щурат і в "Слові о полку Ігореві" (растекашася мислю по древу", "помислену древу" - мається на увазі "древо категорій" Порфірія ²⁰; "стягну ум крепостию своєю" і простри сердця своего мужеством" - "ум" - λογιστικόν, "кріпость" - θυμιονδής, "мужество" - ἰσχυριότης ²¹); філософський зміст - сила афектів - має і "жаждасть ему знаменіе заступы" і сн҃и Святослава ²²; "Троян" - від три ²³). Далі згадується наука українців за кордоном ще від XIV в. Безпосередніх філософських указівок тут не подано. - Праця Щурата в цілому цікава, але повна перебільшень і необережних тверджень.

Цього самого періоду в систематичнім викладі торкається Г.Шпет (ор. cit., усього 38-44, де і російське й українське середньовіччя сполучені). Не даючи нового матеріалу, Шпет історично освітлює невеличке число суто філософських творів, що були в старо-руській літературі. Але Шпет уважає неможливим розуміння цієї літератури читачами, вона хіба тільки викликала "теософічну побожність", або мала "магічну чи теософічну сугестію" (42-43), отже в

ній - повна відсутність якогобудь філософічного значіння. Розуміється, це є згущення фарб, що почасти пояснюється тим негативним одблиском, який кидала в очах Ш п е т а на київську добу пізніша Москва. Очевидно, перекладачі самі, зокрема "ожидовілі", входили в зносини з якимись культурними й філософічними колами жидівськими (або арабськими), хоч вузька, але якесь поширення філософічна думка на старій Україні мала.)

Виключно "ожидовілими" і їхнім творам присвячує стор. 74-89 I-ої част. V т. своєї "Історії укр. літератури" акад. М. Г р у ш о в с ь к и й, даючи зводку дружаной літератури и характеристику на її підставі як самої секти, так і її літературної продукції.

Дещо цікаве и для філософа знайдемо в дисертації М. В. Ш а х м а т о в а: "Питанні по історії древне-руських політичних ідей кн. I та II Прага 1927, що не є вільна правда, від перебільшень у бік надтої вже систематизації и поглиблення поглядів літописців на державу и державну владу.

П р и м і т к и.

1) Головніша література про "ожидовілих": П а н о в: Сресть жидовствующих ЖМНПр. 1877 I-III; Т и х о н р а в о в: Сочинения т. II, Б о й я н о в с к и й: Русские вольнодумцы XIV-XV в. "Новое Слово" 1896, И. Д. А н д р е е в: Жидовствующие. Новый энциклопедический словарь Брокгауза-Ефрона. Про літературу ожидовілих - див. нижче. Пор. П е р е т ц: Новые труды о жидовствующих XV века. К. Унив. Изв. 1908, X, Г р у ш е в: і к и и М. Історія укр. літератури т. V, ч. I, 1926.

2) Беремо тільки ті твори, про які відомо, що існували їх українські списки.

3) Альгазали вмер р. IIII. Про нього див. С. P r a n t l: Geschichte der Logik im Abendlande. Bd. II, 367-380, C a r r a d e Vaux. Gazali. Paris. 1902; рец. М. Н о r t e n, а В Archiv für Geschichte der Philosophie. 20. 1907, - 245-9; також ко-ротко у М. Н о r t e n, а: Arabische Philosophie 1924. Латинський переклад "Mquatid Alfalasifa" виданий: P l i c h t e n s t e i n: Venetiis. 1506., Logica et Philosophia Algazali arabis

та. 2. 6. В е е г: *Algazalis Maquatid Alfalaafa*
(тільки дві перших глави) *Leiden. 1888.*

4) "Авіасаф" визначає А л ь ф а р а б і - арабського філософа IX-X віку. Раніше "Льогіку Авіасафа" йому й приписувано. На основі дослідів К о к о в ц о в а залишається припустити, що переклад зроблено з псевдоєпіграфу, що носив ім'я А л ь ф а р а б і.

5) Див. А. И. С о б о л е в с ь к и й - перекладна література Московской Руси XVI-XVII вв. СПб. 1903 він же - "Памятники древнего письма и искусства", 133, 1899. В о з н и я М. - "Історія україн.", XI, 2, Г р у ш е в с ь к и й - ор. сіт.

6) Мойсей Маймонід (1135-1204) середньовічний аристотелік. Про нього див. А. S t ö c k l: *Geschichte der Philosophie des Mittelalters II. Mainz. 1865, ss. 265-299; L.G. L é v y: Maimonide. Paris 1912; „Mose ben Maimon“* збірник І. Lpz. 1908. - Переклад, очевидно, Маймонідового "Vocabularium logicum" (лат. перекл.), що виданий не раз - *Venetis. 1550 - Franefera a M. 1846.*

7) Рецензія Л. Б е д р ж и ц ь к о г о на дві перших статті К р и м с ь к о г о ("Русский филологич. Вестник", т. 66, 1911). Підком необгрунтоване твердження Ш у р а т а (див. нижче ст. 16), - "Аристотелевы Врата" це "Діалектика" Порфірія.

8) Див. R. Foerster: *De Aristotelis quae feruntur sekretis sekretorum commentatis.* Kiel 1888 - це не "дисертація", як думає К р и м с ь к и й та Г р у ш е в с ь к и й, а академічна промова. Видання Foerster'а: *Scripta physiognomica* та T. Н е н д е r s o n: London. 1898.

9) Видано в перекладах *Carra de Vauz* М u s e o n 1908 і далі; *M i g u e l Asin Palacios* Zaragoza. 1901, старий латинський переклад передруковується у творах А в е р о е с а (біля 50 видань, починаючи з 1472 року, найліпше видання *Venetis. - 1553*).

10) Про це у К о к о в ц е в а.

11) Західної - через П е т р а Л о м - б а р д с ь к о г о - *lieber quattuor sententiarum*; про нього див: F. P o t o i s. *Pierre Lombard, son époque, sa vie, ses écrits, et son influence.* Paris. 1881; M o r g o t t s „Kirchenlexikon. Seeberg

"Realencyklopädie der protestantischen Theologie"
 O. B a l t z e r: Die Sentenzen der P.L. /Studien zu
 Geschichte der Theologie und Kirche 1902. VIII, 5/
 I. A n n a t: P. L. et ses sources patristiques
 /"Bull. de litt. ecclési." 1906, 3//; I. de G h e l l i n
 s k: The liber Sententiarum. /"Dublin Review"
 1910, 1). - Видань десятки, найліпше в "Патрольо-
 гіі" М і г н а - я, лат. серія, тт. 191-2. Призирива
 згадка в Р а д л о в а о p. cit., 5 є найменше уґ-
 рунтована. Про Дамаскина хоч би у К х и м б а с х е
 - а: Geschichte der bysantischen Literatur
 Видання в М і г н а - я у грецькій серії, т. 93. Про
 філософічний зміст Πατριστικὴς у С.Р. Г а н т 1:
 Geschichte der Logik im Abendlande, 1855, I,
 657 і слід.; М.Г. Г а б ш а н н: Geschichte der scho-
 lastischen Methode. Freiburg i. Br. I-II. 1909.
 1911/passim//; T. A. P e r r i n: I. Damascène. Stras-
 burg 1862; I. L a n g e n: Joh. von Damascus. Gotha.
 1879; V. E r m o n i: St. Jean Damascène. Paris.
 1904; I. de G h e l l i n s k: Les oeuvres de Jean
 de Damas. /"Revue des questions historiques" 1910/.
 Новий переклад А.Б. Р о н з о в а - "Точное изложе-
 ние православной веры", СПб. 1894. До цього див.
 літературу про К у р б с ь к о г о (напр. у "Мето-
 дольогії" П е р е т ц а, вид. р. 1914; спеціально
 про переклади Д а м а с к и н а - А р х а н г е
 л ь с ь к и й - "Очерки по истории западно-русской
 литературы XVI-XVIII вв.", 1888, або Л.Б. Е д р -
 ж и ц ь к и й у "Русс. Филологич. Вестнике", 1915
 рік.)

12) Пізніше - в XVII в. - Е п і ф а н і є м
 С л а в і н е ц ь к и м .

13) Див. у К х и м б а с х е - а o p. cit., та-
 кож М.Б. Е з о б р а з о в а в ЖМНП. 1893, XI. Літ.
 в П е р е т ц а , o p. cit.

14) Див. цитовані твори іст.-літ. змісту. За-
 мітки у М. В е в о в г а о f f, див. нижче.

15) Показчик перекладів див. у в і с т о р . - л і т е р .
 працях зокрема А. А р х а н г е л ь с ь к и й : Тво-
 ренія св. стов церкви в древне-русской письмен-
 сти I-III, (вказівки в П е р е т ц а , o p. cit.); ха-
 рактеристику філософічного значіння й указівки лі-
 тератури в Ч е б е р т о в е - а (останнє вид. М. В а -
 ш а г а т н е х - а). Див. ще Г о л у б и н с ь
 к и й - "История русской церкви".

16) Див. дальший §8, почасти §9.

17) Див. дальший §.

18) Неповнота щодо їх величезна. Так, не використані описи Київських бібліотек; коли вже говорити про К.Академію, без цього не можна обійтись; зовсім не згадується масонська література; для XIX віку названо тільки "Листи до Гереса про Сковороду" (див. "Телескоп", 1835, 26, №5-6).

19) Не виключені й інші можливості впливів, бо й образ душі - міста і тричасний поділ душі занадто розповсюджені, щоби для них шукати спеціально філософічного джерела (див. у самого Шурата вказівки на можливість інших джерел - ст.12).

20) Розуміється занадто штучне пояснення!

21) Але чому "мужество" - в серці? у Платона в серці живе *θυμωσιδής*. Чи не часом не переклад імен чеснот - *σοφία, σωφροσύνη, ἀνδρεία*?

22) Треба звернути увагу на дуже вчені, але не завжди до речі наведені цитати М. Чи треба у справі загальноприйнятого тричасного поділу душі цитувати Альберта Великого, Немезія, Аделяра Батенського (про яких немає сумніву й у Шурата, що їх тоді на Україні не знали)? або до "Жалость ему знамение заступи" - речення, що базується на зовсім простому психологічному спостереженні - згадувати Платона, Халцидія, знов Аделяра Батенського? до тлумачення снів, що є загальною вірою всіх народів усіх часів - притягати жидів, Халцидія, Немезія, Плотіна, Порфірія та ще літературу про них?

23) Знов згадуються п'ятагорейці, Халцидія, Григорій Назіанзенський, Августин, Тієррі Шартрський, Петро Ломбардський. Між тим "три" належить навіть до примітивнішої, абсолютно нефілософічної містики чисел! Про "Слово" же Шурат: Пісня про похід Ігоря Святославича. Л.1907, стор.IV, а також його ж: Св.Іван Златоустий на Руси. Л.1908, стор.10. Обидві ці брошури не дають нового матеріалу в порівнянні до цитованої вище праці Шурата.

24) Треба тут подати ще праці Курбського - "Сказъ о логикѣ, свѣтлѣйшей наукѣ способствующей уразумѣнію всякой философіи" і "Толкованіе отъ

другіе диалектики Йоана Спанінгбергера о силлогизмѣ" (см. А.Н. Попов: Описание рукописей Хлудовскаго монастыря, II7, II8, изд. у Свєнцицького орсѣ, стор. 19 і К. Харлампович: Новая библиографическая находка. Переводная статья князя А.М. Курбского. Киев 1900) і його ж приклади із "Paradoxa stoicorum" Цицерона (про них: С.Д. Балухатый, переводы кн. Курбского и Цицерон "Гермес" 1916, №5-6 и окремо П. 1916).

6. К и і в с ь к а А к а д е м і я в VII-XVIII в і к а х .

Кольосальне значіння для розповсюдження філософічного знання на Україні мали ті конфлікти православія з католицизмом, що розвинулися в XVI - XVII віці усенародню боротьбу.¹⁾ На цьому ґрунті повстало два зявища, що відіграли важливу ролю у зближенні з духовими течіями Заходу - це релігійна полеміка²⁾ и національна школа. Як релігійна полеміка з необхідністю вимагала вищих теологічних студій, так і народня школа, що повсталала й розповсюдилася зусиллями національно - релігійних організацій - "братств"³⁾ - привела до зорганізування вищої освіти з релігійним забарвленням.

Потреба студій привела до навчання за кордоном, що ним у першу чергу скористувалися католики та уніяти, що відвідували католицькі, зокрема езуїтські, школи по Європі; але й православні у свіцькій, протестанській і навіть католицькій школі (з тимчасовою зміною конфесії) знайшли почасти те, чого шукали.⁴⁾ Завдяки цьому навчанню на Україну, крім освічених теологів, прийшли й писані та друковані твори теологічні й філософічні.⁵⁾

Повстали на Україні й школи спеціально теологічні, католицькі й уніятські.⁶⁾, а також і православні⁷⁾, нарешті у звязку з розвитком на Україні протестанського руху⁸⁾ і протестанські.⁹⁾ Фактом найбільшої ваги було заснування Київської Академії¹⁰⁾, що стала за короткий час не тільки духовною вищою школою, а й *sui generis* університетом, де вчилися представники всіх верств українського суспільства, насамперед шляхти й духовенства, і з якої (аж до XIX віку) виходили не тільки духовні, але й свіцькі - наукові й культурні діячі.¹¹⁾ До Академії вже з найраніших часів їхали діставати вищу освіту представники всіх православних країн і народів.¹²⁾ Пізніше з Київської Академії вийшли діячі, що понесли духовну освіту до сусідньої Росії (в Московську Академію) і в значній мірі були посередниками у зв'язках Росії з Заходом.¹³⁾

На філософію, що її вивчали в Академії, в українській літературі встановився твердий погляд, як на "схоластику", або "середньовічну схоластику" (!) при чому це слово, що має в науковій літературі певний сенс, розуміється українськими авторами дуже загально, як "суха" вченість, "що поридула в теологічні тонкості", що "не торкалась живого життя", що є тільки "гра словами та бездушне розумування", схоластика це - "мало кому потрібні річі", схоласти - "красномовні балакуни", цінність цілої епохи в українському духовому житті є "сумнівна". Бо, мовляв: "історія південно-руської науки і літератури другої половини 18 віку свідчить, що науковий прогрес не можна розглядати, як найплodотворніший вияв умової діяльності, як що він не базується на національному ґрунті і не виникає із загального, суспільного та народнього національного прогреса". Один автор пояснює це на прикладі І. Гаятовського: "В той час, як рішалась доля українського народу, коли було поставлено про саме його існування рокове питання "бути чи не бути?" - Гаятовський був захоплений питанням про те чи будуть люди істи в майбутньому житті, кілька днів був в раю Адам то що. На Гаятовському вповні розкрилось денационалізуюче значіння Могилянської Академії. Він не обізвався на народні думи, бажання й хвилювання, бо бачив у селянах хамову породу...¹⁴⁾ Ми вважаємо, що історик не має права обговорювати минуле із сучасного нам пункту погляду¹⁵⁾, та до того ще вимагати від теології й філософії, щоб вони служили якимось стороннім їм хоч би й надзвичайно важливим та високим цілям.¹⁶⁾ Як побачимо далі, та як почасти визнають це й ті, хто вживає назви "схоластика", Київська наука була власне не схоластикою середньовічною, а тією "неосхоластикою", що на Заході розвинулась у період антиреформаційних рухів і що робила спробу синтезувати схоластику середньовічну та античність, що Європі стала близька й приступна після часів ренесансу. Живе почуття індивідуальності, рухливість думки й переживання - аж до, так би мовити, певного "авантюризму" думки та емоції, широта у вияві внутрішнього змісту, а поруч із цим - основна психологічна "небезпека" часу - визнання високої цінності за так би мовити "декоративністю", за тим, чим людина

"здається" (, а н е є) - всі ці основні риси "людини барока" живі в Києві, як і на Заході тих часів; та на Україні багато з цих рис залишилися національно - характеристичними й досі.

До думки про потребу перегляду традиційних поглядів на київську "схоластику" в найновішим часі наближається де-хто з дослідників українського минулого; - "доведеться, мабуть, зріктися цілої низки апіорно зроблених узагальнень, осудливого характеру зауважень, та трохи скороспілж, що обіймають цілі літературні періоди, висновків". "Треба переглянути встановлену літературну традицію про київську схоластичну літературу". 7) Треба додати до цього, що і схоластику середньовічну тепер наука не вважає негативним явищем; у неї було багато негативних рис, але багато й такого, що було необхідним і потрібним моментом у розвитку філософічної думки. Зокрема й увесь розквіт новітньої науки й філософії без сумніву підготований схоластичною. 18)

Лише в перший період - до $\frac{3}{4}$ XVII віку зустрічаємо в Києві теологію й філософію, орієнтовані переважно на середньовічні традиції (як я підкреслив, синтезовані з певними елементами ренесансу), з кінцем XVII віку встановлюються відношення із сучасними (насамперед, розуміється, релігійними) течіями європейської думки.

Поза межами київської школи стояли в XVII в. К и р и л о Т р а к в і л і о н С т а в р о в е ц ь к и й, що випустив у Почаїві 1618 р. "Зерцало богословія", де освітлені, м.я.н., й філософічні проблеми - вже філософічний зміст твору Ставровцького не є просто середньовічний аристотелізм, а відбиває й впливи платонізму (можливо вже платонізму Західно-Європейського ренесансу) 19) - , та К а с і я н С а ж о в и ч (був деякий час у Києві), якому належить книжка "Трактат о душе" (Краків. 1625, 20). Обидва твори з філософічного боку потребують найуважливішого дослідження. 21)

В Академії, розуміється, на першому місці стояла не філософія, а теологія. Тому й перший видатний твір, що вийшов із кол Академії й що ближче зв'язаний із іменем П е т р а М о г и л и , є твір теологічний, а саме "Православное Исповедание веры нафолической и апостольской церкви вос-

точної"; він був "першою й, здається, до XIX віку
здиною глибокою спробою систематичного продовження
й розвитку діла Ламаскіна" ²²⁾, себто спробою
утворення православної системи теології. Цей твір
знайшов визнання не тільки з боку православної іє-
рархії, ставши "символічною книгою" православних
християн ²³⁾, але й з боку західної теології, для
якої він став основою дослідження східного христі-
янства. Філософічно твір цей мало освітлений дос-
лідниками ²⁴⁾. Наші відомості про філософічну лек-
туру Могили вказують на його інтерес не тільки до
схоластики, а й до ренесансу, до найбільш боєвих
його виявів (Макіявелі, "Листи темних людей"), до
відродженої гуманізму античної літератури і зок-
рема до відродженого платонізму - теж до боєвих його
форм (перевидані твори Юліана - Відступника та
арабського напівплатоніка Авіцени). Отже ренесанс
стояв уже в самих початках київської науки ²⁵⁾.

Також мало знаємо ми й про викладачів філосо-
фії в Академії. Їх виклади були, розуміється, дуж-
е різної вартости; тим більше, що професори не
спеціалізувалися на філософії, а переходили до
неї від інших теологічних фахів. Тому нам дуже ма-
ло говорять імена більшости професорів Академії, що
викладали філософію протягом XVII-XVIII в. Це бу-
ли ²⁶⁾ протягом XVII в. Сильвестр Косов,
І. Трохимович, Досиф. Горбачь-
кий, І. н. Гізелъ, ²⁷⁾ Варлаам Ясин-
ський, Іосаф Кроковський, Си-
льван Озерський, Стефан Явор-
ський, Іс. Філіповський, Про-
коп Колачинський, І. н. Поповсь-
кий, в XVIII в. - Христофор Чарну-
цький, Іларіон Ярошевипський,
Т. Прокопович, І. Волчанський,
І. Левипський, Амвросій Дубне-
вич, Стефан Каллиновський, Си-
львестр Кулябка, Мих. Казачин-
ський, Гед. Слонимський, Георгі-
їй Конисський, Д. Нащинський,
Самуїл Миславський, Авакум
Флоринський, Ир. Фальковський,
Григорій Шербанський й інші. І
всі вони зовсім не повинні назавше залишитися для
нас тільки іменами. Від більшости їх дійшли до нас

записки лекцій латинською мовою, часто від різних років, і ці записки переписувалися і читалися; зустрічаються вони не тільки в архіві Академії та не тільки в Києві й не тільки на Україні. Науковий розгляд рукописів, виявлення їх змісту (звичайно: діалектика, логіка, фізика й метафізика; часто навіть у назві одмічається аристотеліянський їх характер ("philosophia peripathetica", або "orthodoxo-peripathetica", або "Aristotelica", "juxta mentem Aristotelis Stagyrityae", "Syntagma totius Aristotelicae Philosophiae" і подібні назви - найчастіше)²⁸⁾), джерел, за якими вони складалися й одмін, що мають курси різних професорів - це найважливіше завдання, що стоїть перед дослідником розвитку філософії на Україні. Немає сумніву - це не є оригінальні твори, на них мало відбивалась індивідуальність автора, а більше - впливи джерел, за якими складались ці за сучасною термінологією "підручники" ("Manuductiones"), їх дослідження дасть може більше даних для історії навчання філософії, ніж для історії філософії.²⁹⁾ Але немає сумніву й у тому, що це все ж - філософія, що в сухих шкільних формах привчала учнів до систематичного мислення й що зумовила як можливість зближення з філософічною сучасністю в XVIII віці, так і розвитку самостійної думки в XIX в. Філософічна традиція культурна надто важлива річ, щоб можна було її ігнорувати в силу її, мовляв, "схлястичного" характеру. Сковорода був би без цієї традиції неможливий!³⁰⁾

Треба згадати й киян, що викладали у XVIII в. в Академії в Москві³¹⁾ - це: Теофілакт Лопатинський, Стефан Прибилович, Іоаким Богомо(д)левський, Іоасаф Томилович, Гедесн Вишневський, Теодосій Туркевич, Василь Виговський, Герман Коноцевич, Інокентій Нерунович, Антоній Кувечинський, Конс-тантин Бродський, Варлам Гло-вацький, Володимир Каліграф (приятель Сковороди), Іоан Козлович, Іринеї Братановський³²⁾, хоч се-

ред них може й менше було дійсно вчених людей, ніж у Києві. Від Стэфаня Пршбילוвича (в Петербурзі з 1692 + перед 1726 р.) залишилися і рукописні твори філософічно-теологічного змісту: 1. Путь, его же неведуще, в царство Божие вни-ти невозможно; 2. Summae logicae (1708 р.); 3. Tractatus physicus (1710 р.); 4. Ответы на вопро-сы о фортуне, о предопределении, о промысле. Ще в XVII в. (коло 1690 р.) був у Москві переклад-чик Г.С. Якибич, що 8 років вчився за кордоном (в Італії, Франції, Німеччині й Греції) і залишив кілька рукописних творів, між ними космо-гонічного характеру. ^{32a)}

Ми можемо установити що саме знали і студію-вали з філософів у Києві та в інших місцях Украї-ни в XVII віці. Ловідатися про це можемо на під-ставі відомостей про бібліотеки окремих осіб. ³³⁾ та описів тих рукописів, що збереглися до наших днів, поки самі рукописи лежачі не видані й не дослідже-ні. Знайдемо тут згадки: про Аристотеля (органон, фізику, метафізику, етику, політику, поетику) зі коментарів до Аристотеля згадуються Темістій та Філопон, про Плутарха, Філона Олександрійського, Цицерона, Сенеку, Квінтіліяна, Боеція, про "житте-писи філософів" Діогена - Лаєрція, про Стобея, Псевдо-Галєна (мабуть з них або з Цицерона - відо-мости про Демокрита, Зенона - стоїка, Ксенофана, що зустрічаємо напр. в Галєтовського); а ні Плятона, а ні Плотін ніби не звертали на себе великої уваги (Плятона згадує і Галєтовський між іншим як "сре-тика", згадано його і в "Палінодії" Коппстенсь-кого що 1621 р.), але зустрічаємо Авіцену, що син-тезував Плятона з Аристотелем, неоплятоника імпе-ратора Юліяна - Апостату (Відступника), отже і плятонізм у Києві був відомий; далі йдуть, розумі-ється, дуже повно представлені філософи патристи-ки на чолі з Августином; але в них, безумовно, най-більше цікавились суто теологічними їх думками - середньовіччя представлено, як згадками про вида-тніших філософів - Петра Ломбардського. Альберта Великого, Ансельма Кентерберійського, Тому Аквін-ського, Бонавентуру, так і про менш відомих, і по-части представників не пануючих у схоластиці ду-мок - Гуго де Сен-Віктора, Гуго Страсбурського, Абе-ляра, Авероеса, Раймунда Лудія, ³⁴⁾ Дунса Скота,

Роберта Голькота ³⁵⁾ Michael-a de Vratislavia ³⁶⁾,
Юванн-а Slogoviensis ³⁷⁾ й ин. Можна встановити і
деякий інтерес до літератури (специфічно ренесанс-
сової) магічної, астрологічної, але й новітньої
космографічної. ³⁸⁾ Розуміється, де-хто був відомий
лише з других рук, зі збірників або парафраз, але
в цілому не тільки ортодоксальна філософія, але й
оригінальні течії, напр., номіналізм пізнього се-
редньовіччя були на Україні відомі, хоч із великим
проти Заходу запізненням. Нарешті неомізм Суаре-
ца відіграв не останню роль у виробленні філосо-
фічних поглядів, і вже з перших початків академії,
як ми одмічали, були помітні впливи ренесансу, за
якими кияне, правда, пішли тільки в поезиці та ре-
ториці. - Зі "схолястиків" протестанських зустрі-
чаємо згадки про І. І. Альстеда, який, що правда ста-
вився до Аристотеля досить критично. Потрібують ще
уважливого дослідження підручники інших шкіл, що їх
одвідували українці (насамперед католицьких - на
території України), рукописні записки, що їх при-
возили зза кордону на Україну; ³⁹⁾ окремої уваги
заслужують як рукописи, так і друки з монастир-
ських бібліотек, зокрема Західних земель України;
немає сумніву, що наведені дати ще значно поповня-
ться, ⁴⁰⁾ а дослідження курсів філософії допоможе
з'ясувати які саме твори й у якій мірі студіовано
та використувано.

Окремої уваги варті два діячі київської шко-
ли, що на иншому ґрунті придбали ширшої слави
і твори яких є (почасти) видруковані й досліджені. Ці
два діячі, що приймали участь у церковних реформах
Петра - Стефана Яворського та Тео-
фана Прокоповича.

Власне філософічний твір Ст. Яворсь-
кого його курс лекцій "Agonium philosophicum"
1690-1698 рр. читаний лишається невидрукований;
натомість видана його поетика, читана в тих самих
роках - "Риторическая рука" переклад Ф. Полю-
жарова (з лат. (СПБ. 1878) вид. "Общ. Люби-
телей Древней Письменности" т. XX); лише по смерті
його вийшов і головний теологічний твір його -
"Камень веры" М. 1728 ⁴¹⁾, виданий Теофіла-
ком Лопатинським; цьому творові
довелось знов викликати увагу Заходу до православ-
ної церкви ⁴²⁾. Дрібніші теологічні трактати вида-

ні у "Прибавлениях к Черниговским Епархиальным Ведомостям" 1861, 9, 10; "Проповеди" видані в М. 1804-1805 р. у III-х томах; листування розкидане в різних виданнях (див. у С. М а с л о в а ор. cit.); невидані рукописи переховувались у архіві рос. Синда. Досліджені кількома вченими: теологічні ідеї Ст. Я в о р с ь к о г о мають на собі відбитку католицьких упливів теологічних і філософічних і оригінальні лише в частинах, що з ерудицією і глибиною думки розвивають православні пункти погляду ⁴³). Хоч літературна діяльність Я в о р с ь к о г о і проходила в межах російських інтересів, але, розуміється, вона є цілком продуктом київського життя й київської науки ⁴⁴).

Представником протестанського впливу в теології був Т. П р о к о п о в и ч. Його діяльність у Києві також увірвалася із переходом до Петербургу, а більшість його теологічних творів видана лише у 2-й половині XVIII в., коли їх значіння у великій мірі було вже слабе. Філософічні лекції Т. П р о к о п о в и ч а не були видані зовсім, між тим вони принесли до Академії нові впливи й відомості про нову філософію - Бекона, Декарта (див. далі) й розширили обсяг філософічних наук, що їх викладали в Академії. Дещо з раніших творів Теофана втрачено ⁴⁵). Друком вийшли такі твори ⁴⁶): 1. Первое учение остроком, СПб. 1720, 2 вид. 1722; нім. переклад вийшов без зазначення року видання; 2. Регламент Духовный 48+17 стр. СПб. 1721, 2 вид. 1723; німецький переклад Sptbg. 1721, Danzig 1724, 1725; лат. - СПб. 1785 (також "Полное Собрание Законов" т. VI, №3718) ⁴⁷); 3. Правда воли монаршей. Во определении наследника державы своея. 59 стор. М. 1722, СПб. 1726, нім. В. 1724 ⁴⁸). Ці обидві праці свідчать про безпосередній уплив на Теофана Західно-Європейської філософії держави - Гроція Гобза, Пуфендорфа і Будає. - 4. Истинное оправдание правоверных христиан, крещением поливательным во Христа крещаемых. СПб. і М. 1724; 5. Проповідь з приводу смерті Петра (ріжні назви) СПб. 1726, 1819, 1831, лат. переклад Ревель та Гамбург, 1726, нім. переклад Гамбург 1726. Вже тільки по смерті П р о к о п о в и ч а і зі значною через запізнення втраченої наукового значіння з'являються головні теологічні й інші дрібніші твори його : 6. Miscelanea

sacra Vratislavie 1744. 7. Vorschläge, wie Prinz in der christlichen Religion soll unterrichtet werden (1756 ⁴⁹); 8. Христианское учение о Боге, о Промысле, о Законе. Могилів, 1761 (вид. Г е о р г і й К о н и с с ь к и й в перерібці - спроба Катехизиса); 9. Слова и речи. СПб. 1765. III (Проповіді); 10. Разсуждение о безбожии М. 1774, 2 вид. М. 1784; 11. Epistola illustrissimi ac reverendissimi Th. P. 1776, 12. De legibus et regulis disputatorum aliis instituendae (В додатку до Fr. Chr. В а н н е і с т е р і Elementa philosophiae recentioris..... usibus juventutis Rossicas... adornata. Edidit N. В а н т і з с х - К а ш е н с к і М. 1777); 13. О неудобноносимом иже М. 1784, в лат. переклад. Головний твір Теофана, оброблений С. М и с л а в с ь к и м; 14. Christiana orthodoxa theologia. тт. I, II, III, V Königsberg. 1773-5 ⁵⁰), 2 вид. Leipzig 2 томи 1782, 1792, VI і VII тт. М. 1776; 15. Яко IV том цього твору - окремо de professione Spiritus Sancti 1772, Gotha 1784 (також оброблений С. М и с л а в с ь к и м); також важливі дрібніші праці зібрані в 16. Богословския сочинения М. 1774 ⁵¹); 17. Разсуждение о книге Соломоновой, нарицаемой "Песнь Песней" М. 1774, 2 вид. М. 1784; 18. De arte poetica libri tres Чернігів, 1786 (вид Г е о р г і я К о н и с с ь к о г о); 19. Листи видані пізніше (доповнення до "Epistola" і листи з "Epistola" в російському перекладі) у "Трудах Киевской Духовной Академии." 1862, I; 1865. - Теологічні твори Теофана виявляють його ерудицію, письменницький талант і безсумнівну залежність од протестанської ⁵²) теології, але залежність не некритичну і сліпу. Теофан йде багато де в чому за працями видатніших протестанських теологів Будея, Бергарда, Квінштедта ⁵³), але знає - й полемізує з нею - і католицьку літературу ⁵⁴), користується широко і свobodно патристикою, розвиває самостійно й у зв'язку з київською традицією (Могила, Зернікав) ті пункти, де православна церква або автор додержуються своєрідних поглядів ⁵⁵). Головна заслуга Т. П р о к о п о в и ч а є введення до київської теології наукової історичної методи. В основі ці твори належать ще до київських часів і характеризують навчання Теофана в Академії. Його філософіч-

ні лекції ми знаємо тільки посередньо, - і в них, як згадано, він привносив новітню філософію й сучасні думки. 58)

Треба згадати письменників, що працювали раніше, і в творах яких теж треба шукати філософічних упливів та ідеї. Адам Зерніжа-німець, що перейшов до православ'я й якому належить видатний твір (рукопис) "De processione Spiritus Sancti", що використав і Теофан 59), Лазар Баранович, у творах якого зустрічаємо перші спроби філософії історії на українському ґрунті, нарешті Іоаннікій Галлятовський, що в його писаннях відбиваються характеристичні риси київської вченості, що правда, може з загостренням саме негативних її властивостей 58).

XVIII вік і зокрема зміни навчання й настроїв за часів Т. Прокоповича (а почасти й перед ним уже) привели в Академію філософічну сучасність. Зустрічаємо в Академії знайомство з письменниками ренесансу - насамперед із Еразмом, Гемістієм Платоном, Макіавелі, І.Л.Вівесом, Піко де Мірандолом, Ж.Боденом, Карданом, Джорданом Бруно, аристотелівцем часів ренесансу Якобом Цабарелом, можливо і з Агрипом Нетесгаймським, нарешті з Бекконом 59). Що правда, знайомство з філософією ренесансу було не широке й не глибоке. Знали не багато, не завше важливі й характеристичні для даного письменника твори і не завше питання літератури ренесансу викликало в українських письменників XVII-XVIII в. захоплення нею й бажання з неї повчитися. Але ж з інтересом до літератури ренесансу зустрічаємось аж з самих початків існування Могилянської Академії (а може й ще раніше, як візьмемо на увагу напр. Ставровецького). Отже при усякому дослідженні українського духового життя XVII-XVIII віків ми мусимо не ігнорувати можливих впливів ренесансу; і при такому уважному відношенні - без сумніву - побачимо в XVII-XVIII віці багато такого чого дослідники старші й сучасні не бачили й не хочуть бачити. Великий інтерес викликав Декарт 60), а система картезіанця Пурхонія стала на деякий час підручником філософії в Академії 61), рівночасно користувалися безбарвним філософічним лексиконом Шовена, який усе ж давав багато відомостей про "но-

зі" течії філософської думки, які він завжди одмі-
час, поруч із традиційними. ⁶²⁾ Були в Києві відомі
й різні представники модерних течій, що так, або
інакше були зв'язані з картезіанством: А. Косменський,
Гуго Гроцій, Пуфендорф, Гобз, вже не раз згаданий
Будей; можливо що тільки посереднім було знайомст-
во зі Спінозою ⁶³⁾. Мабуть, лише окремі люди знали
безпосередньо Ляйбніца (ляйбніціанцем був учень
Академії та професор у Москві - близький приятель
Сковороди Володимир Каліграф ⁶⁴⁾); але саме школа
Ляйбніца - Вольфа витіснила з Академії остаточно
аристотелізм, що його лише тимчасово був побідив
Пурхоній; з середини віку ⁶⁵⁾ підручниками філосо-
фії в Академії стають курси вольфіанців Фр. Хр. Бав-
майстера та І. Г. Вінклера ⁶⁶⁾. Хоч і картезіанство й
вольфіанство свого часу відіграли велику творчу ро-
лю в розвитку філософії ⁶⁷⁾, але на Україні і їх
історія, розуміння, належить більше до історії
навчання, та історії культурних інтересів, ніж до
історії філософської творчості. Поруч з неомізі-
змом Суареца вольфіанство з його точністю означень
і ясністю думок, з його екзактністю та послідов-
ністю, безумовно, найбільше могло спричинитись до
вироблення певних інтелектуальних звичок, певного
дійсно - філософського стилю думання. Тоді як ан-
глійська філософія по Гобзі ⁶⁸⁾ була в Києві, зда-
ється, невідомою, французька популярна філософія
(Фенелон, Вольтер) знайшла шляхи на Україну, але
вже не через Академію, а через шляхецькі кола і,
мабуть, у зв'язку з російською модою, але й у цих
шляхецьких колах утримувалась увесь час лектура,
зв'язана з духом та настроями Академії - книжки від
Августина до модерних теологів і філософів ще
залишилися поруч із модерною французькою літерату-
рою ⁶⁹⁾.

Рукописи курсів лекцій також не досліджені
для XVIII віку, як і для XVII. Одмітимо лише, що
дух Т. Прокоповича не відразу завоював собі місце.
Ще довго повторюються аристотеліанські назви. Змі-
няється зміст і обсяг курсів, описи яких ми маємо.
Обсяг філософських предметів поширюється і при-
ймається звичайна вольфіанська схема: логіка, онто-
логія, психологія, космологія, природна теоло-
гія - іноді ще доповнюється етикою, природним пра-
вом і історією філософії. Та й тут маємо чекати на

розроблення матеріалів.

Протягом XVIII віку на Україні вишло друком лише 4 твори, що мають якебудь філософічне значіння. Це: 1. Ифика иеронслитика или философия нравсучительная, символом приуподобления изясненая к наставлению и пользе юным, що складена Л. М и с л а в с ь к и м при участі братії печерськєй; 2. Богосмыслие в пользу православным, Чернігів 1719, 1711 pp. №); 3. (Василь Лашевський): *Primitiae philosophiae, hoc est conclusiones ex prolegomenis in universam philosophiam et proemiatibus logicae*. Київ 1732, 16 стор., 4° №); 4. Философия Аристотелева по рассуждению перипатетиков издавая Киевской Академии префектом М и х а й л о м К а з а ч и н с ь к и м на российском и польском языках. К. 1742. До цих книг треба б приєднати ще 5 *Compendium orthodoxae theologiae doctrinae* 1786, що є читаними в Академії викладами С и л ь в е с т р а К у л я б к и. №2)

Із тих учнів Академії, що не залишилися у ній як професори, треба згадати, крім Я. Марковича, що хоч і багато займався в деяких періодах свого життя філософією, але не залишив писаних творів, ще Івана Парфеновича Х м е л ь н и ц ь к о г о (1742-1794). Він скінчив Київську Академію й виїхав для продовження освіти до Німеччини. Самуїл Миловський листівно рекомендував його Бавмайстеру. Відповідаючи, Бавмайстер дає добру характеристику Хмельницького. Ми не знаємо, де Хмельницький студіював далі, але 1761 р. він дістав докторську ступінь на Кенігсберському Університеті (дисертація "Розумовання про основи філософії" в латинській мові). Пізніше він друкував статті в "Hamburger Nachrichten", перекладав філософічні твори на російську мову (між иншим Я. А. К о м е н с ь к о г о "Свет зримый в лицах". 1773; із праць Хмельницького згадують - "Опровержение рабства по закону естественному и по праву всенародному"). В Кенігсберзі він міг, розуміється, слухати і Канта й познайомитись із його творами, але це був Кант "доктричного", вольфіанського періоду свого розвитку. №3)

Треба окремо згадати й тих учнів Академії, які переходили на північ як філософічні письменники, або перекладчики філософічної літератури

або ж професори першого російського університету в Москві.

Першим треба назвати Г р и г о р і я П о - л е т и ж у (1723/4 - 1784), що скінчивши Київську Академію, працював як перекладчик при Синоді та Академії Наук. Його суто філософічні переклади (з раннього періоду російської філософичної літератури) це: А р и с т о т е л я о гражданском учреждении книги II (политическ.); Описание человеческого нравов из а р и с т о т е л е в о й р е - торики (обидві в "Ежемесячных сочинениях" 1757р.); Е п и к т е т а стоического философа Епхиридион и Анофетмы и К е в н т а Фивейского картина или изображение жития человеческого СПБ. 1759, 2 вид. 1767; К с е н о ф о н т а о достопамятных делах и разговорах Сократовых четыре книги и оправдание Сократова перед судьями. СПБ. 1762. Ці твори пікаві і своєю термінологією, що їй сучасники закидали "малорусизми". Оригінальна праця Г. Полетихи "О начале, возобновлении и распространении учения и училищ в России и о нынешнем их состоянии" (1757) залишилась недодрукована; в ній - багато відомостей із історії Київ. Академії.

З інших перекладчиків варто згадати К о - з е л ь с ь к о г о Якова Павловича (після 1789), що переклав "О философии" із Енциклопедії. 1770. Йому ж належать (оригінальні?) "Философические предложения". СПБ. 1768.

Кирил Б и с т р и ц ь к и й переклав Г е н - ц я е н і я "Историю философии" 1781.

М. Г. Г а в р и л о в (1759-1829 "из малороссийских разночинцев" адъюнкт-професор Моск. Унів.) переклав "Критическую историю философии". Б р у ж - к е р а. М. 1788. В "Трудах Общ. Любит. Рос. Словесности" його праця "О добродетели в виде простоты душевной и нравственной".

Із авторів оригінальних творів треба згадати: Х о м у Б а р с у к а - М о й з у (1768-1811) що по науці в Київській Академії й у Москві був професором медицини на Московському Університеті (з 1795 р.). Його філософична праця ще з студенських років його життя вийшла 1785р. в СПБ. "О превосходном блаженстве человеческом философическое рас - суждение, подкрепленное св. Писанием".

Павло Антонович Сохацький (1766 - 1809) походженням з Полтавщини, вихованець Київської Академії та Московського Університету, з 90-х років професор Московського Університету, співробітник часописів Новікова, і пізніше сам видавець часописів. Як професор він користувався великою популярністю. Праці його належать уже до початків XIX віку. Головні з них: 1) О главной цели воспитания (промова). 1793; 2) О предметах свойства и влияния изящного вкуса на счастье жизни. (промова). 1801; 3) Чертеж система эстетики. 1803; 4) Изъяснение об изящных науках и искусствах. Крім того йому належать переклади - Плятонового "Федону" ("Эфемериды", 1804), De officiis Цицерона ("с замечаниями", 1807), "Уатсонова умственная книга или логика" і "Мейнерсова начертание и история изящных искусств". 1803. 74)

Золотницький Володимир Трохимович (1741 - після 1771) з Київщини, вчився в КДА та Московському Університеті, крім творів літературних (з яких одмітимо "Новые нравоучительные басни" СПб. 1763 та "Путешествие в другой свет", з нім. мови, СПб. 1766), видавав твори з філософії та філософії права: "Состояние человеческой жизни, заключающее в некоторых нравоучительных примечаниях, касающихся до натуральных человеческих склонностей". СПб. 1763; Сокращение естественного права. СПб. 1764; Дух Сенеки (з нім. мови). М. 1765; Рассуждение о бессмертии человеческой души СПб. 1768; Доказательства о бессмертии души. СПб. 1780.

Як бачимо розквіт Київської Академії привів до відходу найталановитіших її представників на північ, де вони почасти залишилися і без того вузького поля впливу, що мали дома. Така сама доля й діячів XIX віку. Лише частина їх знаходить твердий ґрунт на чужині. Але майже ніхто вже не вертається на рідний ґрунт. Причини цієї трагічної ситуації - поза межами розвитку філософії; тому ми їх тут обговорювати не будемо.

П р и м і т к и .

1) Див. огляд у М. Грушевського. Історія тт. V, VI та вказівки літератури в історіографії Д. Дорошенка.

2) Ми і далшому не зупиняємося

на творчих ідейних спробах і літературних творах, згаданих у примітці 1 та в С. Ефремов-
на М. З. С. з. н. я. к. а., в їх історіях літератури.

3) Тро дільність "братів" - див. літературу у
творах, згаданих у прим. 1, 2. На вищій школі зупи-
няємося далі. До цього ще - Хв. Тіто в: Стара
вища освіта в Київській Україні - кінця XVI - по-
чатку XIX віку. Київ. 1924 (на жаль, без кінця й
приміток).

4) Готуємо до друку ширший огляд матеріалу,
присвяченого темі цього §. Тому тут не завше даємо
детальні бібліографічні вказівки. - "Rutheni"
зустрічаються в теологічних школах і по універси-
тетах по всіх усядах - більше по ближчих містах - у
Празі (з 1379 - спільний з поляками інтернат), Кра-
кові (з 1409 р. інтернат), Відні (з 1585 - 1601 з
197 учнів - 15 укр.), Ольмюці (1580 р., з 46 учнів
- 3 укр.), Інгольштадті, але також і в Відні, Лей-
дені, Ляйпцигу, Амстердамі, Парижі, Оксфорді, Кем-
бриджі, Римі, Падуї, Данцигу, Кенігсберзі, Галє, Ге-
тінгені, Единбурзі (див. згадки у Шпета ор. cit.
Шура та ор. cit. Огієнка ор. cit. Ті-
това ор. cit. Грушевського: 3 істо-
рії релігійної думки, Крип'якевича ЗНТШ.
1912, II2 стор., 12, 25 і ин., К. Харлампо-
вича: Малоросійское влияние на великорусскую
церковную жизнь, т. I Казань. 1914, А. Осин-
ский Мел. Смотрицкий. ТКДА. 1911, VII - VIII, н.
Петрова ТКДА. 1907, VII, 458 і далі.) 3
українських теологів і діячів релігійного руху XVI
- XVIII вв. за межами України вчилися, м. ин., Лазарь
Баранович, Іоаким Богомоловський, Г. Вишневський,
Інокентій Гізель, Адам Зерніков, Т. Земжа, І. Ізвле-
вич, Кишка, Сильвестр Косов, Іосиф Курцевич, Іосаф
Кроковський, Вол. Каліграф, Т. Лопатинський, Могила,
Д. Нашинський, Ю. Немирич, Т. Прокопович, Епіфаній Сла-
вінецький, Касіян Сакович, Санига, М. Смотрицький,
З. Старушич, С. Тодорський, Ісайя Трофимович, Варла-
ам Ясинський, Ст. Яворський (див. вказівки в кожно-
му праці. У Харламповича ор. cit.
згадується ще кілька імен українців, що вчилися за
кордоном, а працювали в Москві).

5) Див. напр. замітка в "Грета ор. сіт. стор. 31, також М. Петров: Описання рукописи церковно-археологічного музею при Києв. Дух. Академії. К. 1874-9 його ж "Описання Київських рукописних збірників" в "Чтениях в Моск. Обществ. Истории и древностей". М. 1892-1904 і окремо III вип. (цитую як - "Петров" I, II, III, IV). - Питання, що з філософів стало відомо на Україні, я освітлю далі.

6) Напр., у в Острозі, Перемишлі, Луцьку, Львові, Ярославі, Київі. Записи лекцій із них є в Київських книгозбірнях (див. Петров ор. сіт.)

7) Крім шкіл - Острозька Академія (1580 - ко-ло 1608). В "Палінодії" З. Копистенського згадується її професор "мафематик, астроляог і філософ" Ян Лятос ("Рус. Истори. Библиотека" т. IV, кол. 1136); пор. панегірик Острогу в З і з і ш о я Р о к а 1 в-к і: De bello Ostrogiano..... Cracoviae. 1600. Згадані в попереднім § переклади Еурбського (Дамаскин) теж зв'язані з Острогом.

8) Див. О. Л е в и ц ь к и й в "К. Стар." 1882р. також в "Архиве Юго-Запад. Руси" I, 3, М. Г р у ш е - в с ь к и й - З історії реліг. думки - значно обмежує значіння протестанського (соцініанського) руху. Але на Україні й далі були міцні симпатії до протестантизму (Т. Прокопович, Сковорода, Кирило-Методівці, Гогсоль і ин.)

9) Академія в Ракові. Про її діячів та про філософічне навчання в ній не знаємо нічого ближчого. Взагалі ближча характеристика ідейного впливу протестантизму на підставі літератури, що її маємо, є не легка. А проте протестанський рух дуже важливий для вірної оцінки української народної релігійності. Про спроби наближення протестантизму і православія - див. у Г р у ш е в с ь к о г о ор. сіт. стор. 58-60, 82; важливий факт є постійні зв'язки київських теологів із Кенігсбергом. До цього К. Х а р ь а м і о в и ч в "СПБургских Церковных Ведомостях" 1913 р. №12. Крім Гізеля і Ад. Зернікава треба згадати ще магістра філософії Іоанна Ернста Грабе, листи якого приведені в літопису Величка (т. III, К. 1855, стор. 141 і далі), а також учня Будея Ад. Б. Снелія, що його з 1722 р. викликав Пркопович до Петербургу, і який пізніше прийняв православіє. У Величка ще є лист якогось "Іоана Філіпа", що теж стає на боці православія проти лю-

теранства.

10) Про заснування Академії та історії її розвитку див. тепер цит. працю Хв. Тітова. Головнища дальша література: Н. Петров: К. Академія во второй половине XVII в. ТКДА. 1895-6; Д. Вильшневський: К. Академія в первой половине XVIII в. ТКДА. 1902 - 3; В. Серсєбренніков: Киев. Академія с половины XVIII в. и до преобразования ее в 1819 г. ТКДА. 1896 и далее; Ф. И. Титов: К истории К. Д. А. ТКДА. 1909 - II.

11) Про це фактичний цифрові дати - в Тітові. Ще в $\frac{1}{2}$ XVIII віку число учнів Академії зі свіцьких кол було більше від числа дітей духовенства. Київське духовенство підносило питання про перетворення Академії на Університет. - Див. у Тітова також списки учнів Академії. Див. далі §§9, 10, II.

12) Див. також дати в Тітові. Серед учнів Академії були представники всіх православних країн, або країн, де живуть православні (навіть був підданий венеціянської республіки); вчився в Академії і син шотландця П. Гордона, що жив в кінці XVII в. в Києві (див. К. Харлампович ор. cit. стор. 413).

13) Вкажемо тільки на вичерпливу працю акад. К. Харламповича, що цитов. вище. Див. ще літ. в дальших примітках.

14) Цитую С. Ефремова: Історія укр. літ. 1924, I т. стор. 150, 157, 178; М. В. Озьянж т. II, 105, 298, 300, 301, 315, 326; М. Грушевський зокрема "З історії релігійної думки" стор. 68, 80, 81; розуміється, ще більш рішуче В. Коряк: Написи історії укр. літ. т. I. X. 1925, стор. 186-7 і ин. Г. Вильшневський: Основные идеи украинской литературы. - "Sborník prací věnovaných profesorovi D-ru J. Macharovi", Praha 1925, стор. 263. Останні великі питання із Сумцова: І. Галатовський "К. Ст." 1884, II, 199, IV, 588.

15) Тому не можна визнати правильними і спроби М. Сумцова ("Бюлетень Музею Східноукраїни", 1927, ч. 2-3), що хоче винайти в київських учених і закон збереження матерії й теорію еволюції - то що.

16) Не можна, розуміється, вимагати служби стороннім для неї цілям і від якоїсь іншої культур-

дем у la Flèche Могила виїхав із Парижу в віці 12 років. "Отже цей зв'язок" із Декартом, якщо й був, є дуже поверховий і філософічно не цікавий. - До речі були во Франції й інші Варони (напр. в ХІІІ в. - див. Р. Д у й е ш: *Système du monde*. Paris. III, pp. 488-491, але навряд чи Могила міг бути в якійсь залежності від його рукописних творів). - Основний твір про Могилу - С. Г о л у б е в К. І, 1883, II. 1898. - Огляд закордонної літ. про Могилу подам у в іншій спеціальній праці.

25) Див. м о ю цит. статтю. - "каталог книг, куплених Могилою в Варшаві й Кракові в 1632 - 3 гг." - "Архив Юго-Зап. Руси" частина I, т. 7, Київ 1887, стор. 187-9.

26) Див. у Т і т о в а, дані Т і т о в а я доповнив відомостями про записки лекцій у цит. описах рукописів Н е т р о в а I-IV, та датами головних праць із історії Академії.

27) Заслужовує уваги зокрема "Мир с Богом человеку" Гізеля (Київ 1669, друге вид. 1671).

28) В згаданій тільки що нашій праці ми зробимо певні спостереження, що до змісту й характеру лекцій на підставі вже тих списів рукописів, що їх дає П е т р о в.

29) Цілком вірно - Г р у ш е в с ь к и й ор. cit. стор. 79-84.

30) Глибоко вірно і зараховання Сковороди до "Київської школи" - в С у м ц о в а (див. § 7) і Г р у ш е в с ь к о г о ор. сі. - Значіння "схоластичної традиції" для Спінози - давнє відоме, для Декарта його показує А. К о у т е у прекрасній праці "*Descartes und die Scholastik*". Bonn. 1923, значіння шкільного вольфіанства для Канта (ще недосліджене) дуже велике! (Зрів. напр. мою працю "Кант як о'льсгін" - доклад для Укр. Наук. З'їзду - друкується). Див. далі прим. 67.

31) І від них, мабуть, залишилися рукописи й записки.

32) Цікаво, що всі, що так ганять Київську школу, знаходять слова визнання для І. Вищенського, який, як не оцінювати його літературну діяльність і його цікаву й імпонуючу постать, к у л ь ч у р н о був зявищем реакційним - навіть і в межах релігійного життя (як, напр. і ті католики, що обм'яжувались винищенням та ганенням протестантів, не

вносимо ніяких нових елементів до свого ідейного скарбу).

32а) Див. Х а р л а м п о в и ч: ор.сі., стор 415-7.

33) Відомості про бібліотеки - П.Могили-пит. више, Дмитра (Тупталенка) Ростовського (302 №№) у Ш л я п к і н а: Св.Димитрий Російський и его время, СПб. 1891, прилога, стор. 54-8; Іскіфанія Славянського - *ibidem* стор. 73-4; Тедосія Яновського (138 №№) "Русский Библиограф" 1888, № 55; Гавріла Бужинського (195 №№) - Х а р л а м п о в и ч ор.сі. стор. 790; Теофіана Прокопівича (ніби 30000) - П.В.В е р х о в с ь к и й: Библиотека Новгородской Дух.Семинарии и ея сокровища. Варшава. 1913; Теофіакта Лопатинського (1416 №№) - Х а р л а м п о в и ч ор.сі., стор 790-1; Стефана Яворського (більше 600 №№) - С. М а с л о в в "Чтениях в Обществе Нестора - Летописца" К. 1914, XXIV і окремо; С.Полоцького - див. цит. праця О.Б.і л е - п ь к о г о (прим17); Я.Марковича (290 №№) та М. Ханенка - в вид. його записок - див. нижче. - Ві - домості про рукописи почасти й друки та різні впли - ви дістанемо ще в Ш л я п к и н а ор.сі. П е т - р о в а ор.сіт. I-IV, С у м ц о в а в "тнот - рафическом Обозрении" 1895, 24, М о р о з с в а ЯМНПр. 1880, 2, Р а д л о в а ор.сіт., Ш у р а т а ор.сі., С у м ц о в а: И.Галайтовский. К.Ст. 1884, в виданих творах " Litvos " П.Могили в "Арх.Юго - Западной Руси" I, I, і інших творах полемічної лі - тер. *ibidem*, I, 7, Т. Прокоповича: De processione Spiritus Sancti i Christiana or - todoxa theologia I-III, V (див. далі у списку творів Прокоповича), також у працях про лі - тер. діяльність київської школи (відомості про по - етики, окремі замітки щодо філософічних кусів).

34) Коментар до Агг Мэгна Р.Лулія був на - писаний (білорусом?) А н д р і с м або Я в о м Б і л о б о ц ь к и м, що працював, як перекладчик у Москві - див. С о б о л е в с ь к и й: Перевод - ная литература (ор.сіт.), Л.Ц в е т а е в: Памят - ники к истории протестанства в России ч.1, М. 1883 Ш е й в XVIII в. в Києві цікавилися Лулієм (див. П е - т р о в I, № 699, III, стор. 130).

35) Представник в XV в. номіналістичної шко - ли Окама (див. Ueberweg. II, 10 вид., стор.

36) Проф. Краківського Університету в 15/16 в. видатний представник номіналістичної логіки (див. К. Р а н т 1. *Geschichte der Logik im Abendlande* Bd. IV стор. 264).

37) Ортодоксальний томіст - проф. Краківського Університету, жив 1430-1507 (див. К. Р а н т 1 ор. cit.).

38) Крім згаданого Лудія, маємо вістки про магічні книжки в бібліотеці Славинецького (Ш л я - п к и н ор. cit., стор. 73-4 - "символика єгипетская" і "натураліст магія"), астрологічний анекдот указує на Дмитра Тупталенка (та С. Полосцького), як на астрольга (*ibidem*, стор. 15, із Ш т е л и н а: Анекдоты о Петре Великом. М. 1830), про астрологічні вірши арх. Онуфрія - див. у П е р е т ц а Исследов. и материалы по истории старинной украин. литературы XVI - XVIII вв. Ленинград. 1926 "Сбор. отд. рус. яз. и слов. Ак. Н."; астрологічні замітки також в "Діаріушу" А. Филиповича ("Рус Истор. Библиотека" т. IV, напр. кол. 99, 109); до XVII віку належать переклади селенографії Гевелія, якогось "поучення о комете", "De mundo" Я. А. Коменського (*ibidem*, 88, 94 й ин.; не ясно чи переклади опі українського походження), в 60-х рр. XVII в. Єпіфаній Славинецький, монах Ісаа та Арсеній Сатанівський перекладали якийсь космографічний твір, що давав відомости про системи Птолемея та Коперника (див. С у м ц о в: І. Галіятовський. К. Ст. 1884, I, 198); на початках XVIII в. Т. Прокопович цікавиться Галілеєм, Я. Марксович - природничими творами Левенгука (ймовірно після виходу його *Arcana Naturae. Leiden. 1722*); в курсах Академії зустрічаємо космографічні згадки (П е т р о в II, 235, № 135 - Кеплер, Ньютон; *ibidem* II, 246-7, № 152 - "Uranographia", "Astrologia seu tractatus de astra" - рукопис 1691 - 3 рр.; системи світа - "древняя", Скота, Коперника і Тихо де Браге - *ibidem* II, 250, № 166, рукопис 1721-3 рр. також астрономічний рукопис "із Богемії" 18 в. - П е т р о в, IV, 723); що до астрології, то див. також статтю Д. Вишневецького: Київ. Академія в первой половине XVIII в. ТКДА. 1903, кн. VII, 185-6, П е т р о в а ТКДА. 1895, XII, 577, С а в и ц ь к о г о ТКДА. 1902, VIII, 565 прим. 5.

Що до "tractatus physicus" П р и б л о в и ч а (див. у тексті), то подібні назви прикладались іноді і до астрологічних трактатів (напр. відомий курс "Initia doctrinae physicae" Мелянхтона. Witebergae. 1559 й ин.).

39) В Килвських бібліотеках багато записок курсів філософії з Берестя, Бромберга, Вільни. Заліщиків, Замостья, Камінця, Кракова, Львова, Луцька, Любліна, Несвіжу, Познані, Порича, Полоцька, Решева, Ярославля. В бібліотеці Ст. Яворського рукописні курси філософії з Данигу, Відня.

40) В бібліотеці Перемиської Капітули знаходиться, напр., рукопис твору Гуго де Сен-Віктора, що на основі справки, що її навів Ш у р а т у Сі. Baumker-а, є деінде незнаний (див. op. cit. Ш у р а т а).

41) Дальші видання M. 1729, K. 1730, M. 1749, перерібки в XIX в. - СПб. 1839, M. 1841, 1843, Кострома 1880, 1890. Лат. переклад 1736. Частковий переклад - *Discursus de poena haereticorum noviter ab Ecclesia se evellantiam in latine idioma translatus*. G. B. Ulfinger. / Tübing. 1731, 2 вид. 1735, 3 - 1742 (в каталозі Британського Музею помилково одмічене вид. Jena. 1725 р.).

42) Відповіді Стефанові дали протестанські теологи - *Acta Eruditorum*. Iprz. 1729, X, 465-8; Fr. B u d d e u s: *Epistola apologetica pro ecclesia lutherana contra calumnias et obrectationes Stephani Jaworscii*. Jena. 1729 (див. далі про Т. Прокоповича), (P. E. J a b l o n s k y): *anonymum-Genius Stephani Jaworscii ex ejus opere posthumo «Petra Fidei»* (без року; брошура, як і інші, стала відома і, очевидно, мала успіх й на Україні - див. згадки в щоденнику Я. Марковича і в записках М. Ханенка); Ch. Make: *De poenis haereticorum cum St. Jaworscio disputatio*. Helmstadt. 1731; G. G. Z e l t e r: *Breviarium contraversarium cum ecclesia graeca*. Nürenberg. 1757.

в оборону Ст. Яворського виступили католики B. R i b e r a: *Responsum antapologeticum ecclesiae catholicae contra columinosas blasphemias* Wien 1730.

(проти згаданого твору Будея); його ж: *Eho Fidei ab orientalis ecclesia Moskovia personis*. Ib. 1733. - В згаданій вище моїй праці (готується) я

дає новіший огляд західних писань про українську першву.

43) Головніша література про Ст. Яворського прот. І. М о р е в: "Камень веры" митрополита Ст. Яворського, его место среди отечественных противопротестантских сочинений и характеристические особенности его догматических воззрений. СПб. 1904 (реп. П. Л е п а р с ь к о г о "Христ. Чтение" 1904, 6; А. П о н о м а р ь о в а: *ibidem* 1904, 7; С. Г. В и л е н с ь к о г о: ЖМНП. 1905, 1); й о г о ж стаття в "Христ. Чтении" 1905, 2 і "Православной Богослов. Энциклопедии" т. VIII СПб. 1907; там і дальша література; новіший огляд літ. у С. М а с л о в а о р.сіт.

44) Див. оцінку діяльності Ст. Яворського у Г р у ш е в с ь к о г о о р.сіт.

45) Див. М о р о з о в в ЖМНП. 1880 і окремо.

46) Про Т. Прокоповича ліпший твір І. Ч и с - т о в и ч: Ф. Прокопович и его время. СПб. 1868, але книга ця дає головним чином біографічну жанву для пізнішого періода життя Прокоповича - доповнення знайдемо в П е ж а р с ь к о г о: Наука и литература в России при Цетре Великом. СПб. 1862. I-II; М о р о з о в а: Ф. Прокопович как писатель. ЖМНП. 1880 і окремо. Інша літ. в М а с л о в а о р.сіт. у П е р е т ц а в "Методології" вид. 1913 р о к у. Див. ще далі.

47) Головним чином "Духовному Регламенту" присвячено дослідження К. С т е ф а н о в и ч а "Ф. Прокопович, как канонист" - "Вера и Церков" 1906 й окремо М.

48) Рецензія в "Acta Eruditorum" 1723. Прекрасне дослідження Г. Г у р в и ч а "Правда воли монаршей" Ф. Прокоповича и ея западно-европейские источники. "Записки Юрьев. Унив." 1915 і окремо Ю. 1915. Ця праця може бути зразком для усяких дальших досліджень.

49) Теж читана і Марковичем, і Ханенком.

50) Раніше частини видруковані "Ф. Прокоповича архиепископа четыре сочинения" М. 1773. Окремо "Богословское учение о состоянии неповрежденного человека или о том, каков был Адам в раю" 1785.

51) До теологічних праць Т. Прокоповича, крім пит. вище творів ще С а м а р и н в "Сочинениях"

т. V i A. Bukowski в "Zeitschrift für katholi-
sche Theologie" 1913 - обидва згадані автори
підкреслюють протестантські впливи на Теофана. Зр.
А. К а р т а ш е в : У вопросу о православии Ф.
Прокоповича "Сборник статей в честь Л. Ф. Ксбеко" .
СПб. 1913.

52) Теофан в раніших роках написав навіть дві
розмови "народною мовою" на релігійні теми, де
протестантизм протиставляється "еретицькому" като-
лицтву (М о р о з о в о р . с і т . ЕМНП. 1880, V, 136-
140). За кордоном він видав "Об истинном христия-
нстве" А р н д т а , при Єлісаветі книгу цю за
неправовірність заборонено в Росії.

53) Прокопович цитує також Л ю т е р а , С е -
в е р а , С о ц и н а . - Будей - п е і . Fr. Buddeus
відомий протестантський теолог (25.VI.1667-19.XI
1729), з яким Прокопович навіть і листувався (ли-
сти - Е . S c h w a r z : Protestantische Kirchenzei-
tung 1854, 32, 776-781). Твір Будея "Theo-
logia Dogmatica" Lpz. 1723 учень Прокоповича Я.
Маркович перекладав із лат. мови (див. його "Запис-
ки"), його "практичну філософію" і "моральну тео-
логію" замовляв до Києва в 1/2 XVIII віку Д. Нащин-
ський ("Книгарь" 1918, 5, 238). Див. ще далі. -
Г е р г а р д (1582-1637) - автор "Loca theologica"
в IX т. Єна 1622, перевидання Genf. 1639 (III тт.),
Frankfurt 1657 (III тт.), 1722 (XXII томи III тт.
регистра) і "Confessio catholica" IV тт. 1634-7.
- I. A. Quinstedt (1617-1688) - автор "Theologia
dogmatico-polemica, sive systema theologicum. Wit-
tenberg. 1685. - Про них див. статті в
"Realencyklopädie für protestantische Theologie
u. Kirche" Н е г з о г - а

54) Прокопович цитує часто й неосхолястика
Суареца.

55) Діяльність Прокоповича звернула увагу єв-
ропейських теологів. Твори про рос. церковну ре-
форму зупиняються на ньому. Див. м. ин. В и д а е -
у а : Ecclesia Romana cum Ruthenica incommiliabilis
Iena. 1719; I. P. K o h l i u s : Ecclesia graeca lu-
theranizans Lubek. 1723;
дит. в прим. 38 твори Рибейри, в першій із них Т.
Прокоповичеві приписується авторство помертвого
твору Б у д е я : Epistola apologetica..... (див.
прим. 38). Це твердження, до речі, повторюється

Словнику Брокгауза-Ефрона т.55, стор. 721; Р. Е. а-
b l o n s k y: Institutio historiae Christianae.
Frankfurt a. M. 1786; в о н Н а в е н: Weise in
Russland, Acta Eruditorum, 1729, II; S c h e r e r:
Nordische Nebenstunden. I. 1776.

(біографія, писана приятелем Прокоповича, акад
В а н е р - ом, що присвятив йому свій "Museum
Sinicum" 1730 р.; також акад. М ü l l e r: Sam-
lung russischer Geschichte т.V 564-70; також
передмови до лат. теологічних творів Прокоповича.

56) Див. далі. - Влучно характеризує Т. Проко-
повича М. Г р у ш е в с ь к и й ор.cit., стор. 89.
- Зі своїми позитивними й негативними сторонами Т.
Прокопович оден із найтиповіших (поруч із Мазепою)
представників доби барока (зр. його портрети!)

57) Див. твір цит. як ч. 15. - Списки твору
Зернікава повинні бути і в Європі (в Гетингені і
Бреславі - Див. Th. Pr. De processione. I вид. стор.
227, примітка - Миславського?). - Про погляди на
ту саму тему І. Г і з е л я див. полемічний (проти
православних) твір W. C i s h o v i a s: Colloquium
Kijovense de processione Spiritus Sancti a Pat-
re et Filio inter a Reverendam D. Innocetium Gisel
Collegii Mohilem Kiov. Rectorem et Philosophiae Pro-
fessorem et P. Nicolaum Cichovium. Krakoviae. 1649.
Про надзвичайну (філософічну й теологічну) важ-
ливість теми De processione Spiritus Sancti див.
дуже добрий нарис Л. К а р с а в и н а в "Евра-
зизмом временнике" т. IV. Берлін 1925. - Про Гізе-
ля, м.ин., згадки в цікавій книжці - Н е р б і н і-
ч а: Kijovenses Ccriptae sive Kijova subterranea
і т.д. (про Чернібіня м о я стаття "Книголюб", 1927,
III, 20-30.

58) Див. літ. у П е р е т ц а ор.cit., праці
про Галатовського проф О г і є н к а і цит. (в
прим. 14) статтю С у м ц о в а. Символіка Бара-
новича, Галатовського та цілої Київської школи, на
мою думку, важлива для розуміння творчості Сково-
роди (див. § 7). Зокрема цікавий Alfabetum rozmaitym
heretikon niewiernym Г а л я т о в с ь к о г о
(Чернігів. 1681), в якому були дані деякі відомос-
ти з історії філософії.

59) Не потрібно припускати знання творів Га-
лілея, якого згадує Т. Прокопович, хоч і маємо ві-

домости про інтерес до сучасно-наукової літератури, - так Я. Маркович знав твори Левенгука (*Antonius Leuwenhoek* 1632-1723) світлого біолога XVII віку. - Мавіавелі, Бсдена, Кардана і Вівеса згадує ще в XVII в. Галятівський. Цікаво, що Вівеса перекладав і в XVIII в. (1768 р.) учень К. Акад. С. Гамалія. -

60). Мабуть був відомий і Р. D. Huet: (1630-1721) "*Censura philosophiae cartesianae*". Paris. 1689 - полемічний твір проти Декарта й його школи. Теологічні твори Гюз знав і перекладав Я. М а р - к о в и ч .

61) Див. М. П е т р о в у "Записках іст.-філ. відділу Української Академії Наук". 1923, т. I "Ак-ти и Документи относящиеся к истории К. Академии". II, 2, К. 1905 стор. 175, і далі. - Про Пурхонія див. у F. Bouiller: "Histoire de la philosophie carté-сienne". Paris. 1868, II pp. 637-8, також I, 452-3; G. H. Luquet в "La grande Encyclopédie" т. XXVII, 514; "Nouvelle Biographie Générale" P. 1865, т. XI, pp. 932-3; G. Vapereau: Dictionnaire Uni-versel des Litteratures . P. 1876, p. 1642; Moréri: Grand Dictionnaire historique; Fournier: Variétés historiques tome 4, 1855 Пурхоній - *Edmund Pourchet*, *Purchotius* - професор Сорбони, що стояв наприкінці XVII в. в центрі кар-тезіанського руху, був об'єктом жорстких нападів із боку єзуїтів, приятель Боссе, Расіна, Фенелона та Боальо, жив. 1651-1734; його система - *Instituti-ones philosophiae et exercitationes scholasticae*. Ціла низка видань зпочатку в V потім в IX - х то-мах з 1695-1733 pp. Пурхоній був вірним послідов-ником Декарта, але усистематизував його погляди у справді оброблену шкільну систему, прийнявши на увагу нові успіхи науки (так він визнав одверто си-стему Коперника, визнання якої Декарт не висловив одверто, то що. - Пурхонієм користувались Т. Шер-бацький, Д. Нащинський, Г. Конисський.

62). Ш о в е н а - "Хаввена Стефана" - *Sto-icus Chauvin* читав і перекладав Я. Маркович (в 20-х роках XVIII в.) - мабуть його "*Lexicon theologicale sive Thesaurus philosophicus*". Rotter-dam. 1692, або "*Lexicon philosophicum*" 1713.

63). Про Коменського див. прим. 38, ще в I. Г р а с в а в к о г о : Т. Шербацький. ТКАД. 1912, II, 219. Снігова згадується в "0 Безбсжії" Теофана.

Але можливо, що Теофан узяв загальні замітки про нього з творів свого друга Будея : „Elementa philosophiae theoreticae”. Halle. „Theses theologicae de atheismo et superstitione”. 1716 (по нім. 1717). Ближче знайомство з Будеєм належить вже до Петербурзьких років життя Теофана.

64). Згадаємо, що в замітках Марковича про ведену з Прокоповичем розмову про картезіянців є місця, що нагадують критику Декарта Ляйбніцем („Monadologie” § 14).

65). Невірно стже, що до вольфіанства перший звернувся Лодій (див. § 12), як каже Ш у р а т о р.сі 32 стор.

66). Про Бавмайстера (1709-1785) немає досліджень; для української літератури таке дослідження потрібне. С. Миславський листувався з Бавмайстером; Д. Нащинський виписував його підручники в великій кількості. Твори Бавмайстера : 1. *Historia doctrinae recentius controversae de mundo optimo*. Gōrlitz. 1741. 2. *Exercitationes academicae et scholasticae*. Lpz. Gōrlitz; 3. *Elementa philosophiae recentioris*.

1747 і шерег дальших видань; 4. *Philosophia recens controversae*. 1749 і пізн.; 5. *Institutiones Metaphysicae*. Wittenberg. 1754 і пізн. видання; 6. *Philosophia definitiva*. 1754 і кілька пізніших видань; 7. *Institutiones philosophiae rationalis*. Viennae. 1775 і пізн. Користувались, мабуть, підручником ч. 3: Підручник іогана Гайнріха Вінклера (1703-1770) - *Institutiones philosophiae universae*. Leipzig. 1735 і пізн. видання. Бавмайстером і Вінклером користувались вперше Д. Нащинський і Г. Конисський. Як добре знали серйозніших представників школи (самого Вольфа, А. Бавмгартена) - не відомо.

67). Див. відродження картезіанства у Д. *Hartmann. Metaphysik der Erkenntnis*. - 1921 і 1925; вплив школи Вольфа на критичну філософію Канта ще майже не розроблене в літ. питання (див. Е. Frank. *Problem der dialektischen Synthesis bei Kant*. 1912, також А. Bäumler: *Kant's „Kritik der Urteilskraft”* Bd I. Halle. 1923, почасти Г. Ш п е т : *История, как проблема логики т. I. М. 1916, м і й* цит. вище доклад для Українського Накового Зізду).

68). Льюїс, Берклі, Юм.

69). До цілого цього розділу заважимо: Беко-

на й Декарта читали і Дм. Тунталенко, і Т. Прокопович, і Я. Маркович; про Декарта велись розмови й дискусії в колах Т. Прокоповича, Еразма читали в Академії, Макіявелі та "*Epistola virorum obsequiorum*" купував, як знаємо, ще П. Могила, і ще М. Ханенко у XVIII в. читає "*Epistola*"; Вівеса, Бодена та Кардана знає вже Галятівський, згадки про Цабарелу, Піко де Мірандолу (невідомо якого з обох мисленників ренесансу з цим прізвиськом); вказівки на Агрипу (можливо Нетестаймського) і на Дж. Бруно (Іордан Бруно Холян - замість "Нолян") у І. Богомолевського див. у праці Савіцького опит. ТРДА. 1902, XI, стор. 440; впливи філософії ренесансу виявляються, може і в інтересі до магії (див. Д. Вишневський ор.сіт. ТРДА. 1903 VI, 184), що їх помітимо в деякого з академічних філософів (у Т. Чарнуцького в його викладах в 1704-6 рр.); Г. Бужинський (вже в Петербурзі) перекладав Пуфендорфа. - Відомості про знайомство з новітньою філософією на Україні в XVIII віці ми взяли з таких джерел (крім названих в прим. 55-61) - "Рус. Архив" 1874, 6, 1412, 1414; "Книгарь" 1918, 5, 235-8 (Модзалевський); Ph. Prokhorowicz: *Christiana Orthodoxa Theologia* зокрема III, 243 і далі; Маркович: Поденник, М. Ханенко: Записки, Листування Гр. Полеттики, Поденник П. Д. Апостола; Радлов ор.сіт.; Шляпкін ор.сіт. стор. 417; Морозов ор.сіт. 1880, V; Д. Вишневський ор.сіт.; Савіцький ор.сіт.; Г. Гурвич ор.сіт.; Шпет: Очерк, "Архив Ю-З. Руси" сіт. Треба згадати, що праці "Київської школи" читались укр. поміщицтвом ще в XIX віці (див. А. Лобода: З життя на Україні 20-30-х рр. XIX в. - "Ювіл. Збірник на пошану Багалія" стор. 92-102, бібліотека С. Задорожнього див. № 6, 13, 63, 80, 82, 110).

70). Це переклад "*Meditationes Sacrae*" Gerhardt'a, що ніби з якоїсь іронії дотепу був присвячений ворогові протестанської теології - Ст. Яворському.

71). Знайдени С. Масловим див. його Етюди із історії стародруків в "Ювілейному Збірнику на пошану Д. І. Багалія", стор. 698-719.

72). Вийшов пізніше друком (1802. М.) ще один.

теологічно-філософічний твір цього часу - *Orthodoxae theologiae dogmaticae Compendium* - Іриней Фальковського (в основі лежить друкована система Прокоповича). Особливої уваги заслуговують і філософічні тези диспутів, що друкувались кілька разів з кінця XVI віку (див. Ш л я п к і я *op.cit.*, прилога, стор. 42 і далі, К.Стар. 1880, 3, репродукції у Т і т о в а *op.cit.*, стор. 205, 207, 239).

Невидруковані залишилися 2 доклади акад. В. П е р е т н а : "Проби засвоєння морально-філософських творів у київській літературі першої полов. XVII віку" (читано в істор. секції У.А.Н.) та "Переклади морально-філософських творів на українці XVII в." (читано в Петербурзьким Тов.дослідників української історії, письменства та мови) - звідти в "Зап. іст.-філол. відміду У.А.Н." т. VII-VIII, стор. 611, 614.

Портрети діячів К.Акад. - у Т і т о в а *op.cit.* і вказівки в Р с в и н с ь к о г о : Русские гравиров. портреты.

73). Про Хмельницького див. : Д і л а р е т : Обзор русской духовной литературы. 1884 р., стор. 353, Н. П е т р о в в ТКДА, 1905, V, стор. 91, 1907, VII, 460 й 1914, V, 121.

74). Про Сохачького див. "Исторический словарь профессоров Моск. Университета", згадки в спогадах В і г е л я (III) в "Записках" Ж и х а р ь о в а й у Б с л о в с в а.

С к о в о р о д а .

Сковороду вважають, звичайно, мало що не єдиним українським філософом, і йому головним чином, майже виключно, дослідувачі присвятили свою увагу. Та не зважаючи на це, я досі ми стоїмо перед нерозв'язаними проблемами майже в усіх центральних пунктах дослідження філософічних поглядів Сковороди. Існування нерозв'язаних біографічних проблем з'ясовується проблемами в наших джерелах. Таким чином і для історика філософії, і для історика є тут теми для опрацювання.

х

х

х

Григорій Саввич Сковорода народився в селі Чернухах на Лубенщині 22 листопаду 1722 року ¹⁾ в родині бідного козака ²⁾. Діставши освіту, мабуть, у місцевій школі, Сковорода з власної охоти вступає до Київської Академії, що була тоді вищою школою не лише для представників духовенства, а і для інших станів. Ув Академії Сковорода, мабуть, пробув із 1738/9 до 1741/2 шкільного року ³⁾. Його забрано до двірської капели, але він знов за 2 роки повертається до Києва й Академії, де й закінчує курс протягом 1744/5 - 1749/50 років. Значну роль в його духовім розвитку відіграв із професорів Академії, очевидно, Георгій Кониський, що відновив традиції Т. Прокоповича, а може й Михайло Козачинський, що тоді тільки що повернувся з Німеччини ⁴⁾. 1750 року Сковорода їде до Угорщини до церкви на виноградниках ген.-майора Вишневецького й відтіля при нагоді відвідує Відень, Офен, Пресбург і їх околиці ⁵⁾. Повернувши до дому за якихось 2-3 роки, Сковорода хутко знаходить посаду вчителя піітики в Переяславській семінарії, але незабаром залишає її через конфлікт з єпископом, що не погоджувався з модерними поглядами Сковороди на теорію віршування. Тому вже 1754 р. він став учителем у родині дідача Томари. Але й цю посаду Сковорода.

залишає і 1754 або 1755 р. Іде зі своїм приятелем
ще з Академії Володимиром Каліграфом до Москви, де
той став професором реторики в Академії. Та вже
1755 року він повертається до Переяслава, де й стає
гласним учителем у родині Томари, що, не зважаючи на
посередній свій конфлікт зі Сковородою, зміг оці-
нити його вплив на свого сина - вихованця Сковоро-
ди, в Томари Сковорода залишається 1755 - 1759 рр.
Тут у селі Коврай, мабуть, пережив Сковорода ос-
новну на його життя духову кризу, що виявляється й
у його віршах із тієї пори й із його листів.

1760 р. Сковорода залишив Коврай і пересе-
лився на Слобожанщину, де прийняв посаду вчителя в
Харківському колегіумі⁶⁾ (викладав 1759/60 та 1762/3
рр.), де між иншим почалась його велика приязнь із
його майбутнім біографом М.І.Ковалінським. Але 1764
р. Сковорода залишає Колегіум і йде з Ковалінським
до Києва; хутко повернувши до Харківя, він ще раз
1768/9 рр. викладав християнську етику в Колегіумі.
Вже за цих часів Сковорода користувався ширшою по-
пулярністю серед харківського суспільства. Ще раз
відвідавши Київ 1770 р. і проживши з місяць в Ки-
таївським монастирі, Сковорода повертає на Слобо-
жанщину й веде з того часу мандрівне життя). Сковорода
гостює в тих або інших своїх приятелів⁷⁾,
або в монастирях, переважно на Слобідській Украї-
ні, лише іноді роблячи довші мандрівки - до Таган-
рогу (1781 або 2 року) та до Орловщини (1794 до Ко-
валінського).

В цей час почалась і інтензивна літературна
діяльність Сковороди. Ввесь час він пише й переписує
свої твори, що надсилає тому або иншому зі
своїх приятелів. Безумовно в цих творах відбива-
лись ті дійсні розмови, що їх вів Сковорода з
близькими, як "учитель життя". А він став таким не
лише теоретично - у творах своїх, але - на зразок
античного філософа - і в житті самому. Бо ж таке
значіння має його своєрідний спосіб життя - його
поміркуваність у задоволенні потреб, повний ухил
од усякої практичної діяльності, відмовлення від
усяких умовностей світського життя, нарешті - той
містичний дух, що віє на нас і з листів, із творів
Сковороди. Всі свої мандрівки, навіть і найбільші,
він робив пішки, зустрічаючись при цьому ближче із
"простим народом".

Популярність Сковороди вже за часів його харківського періоду життя була дуже велика. Її більш всна поширилась, коли його твори переписувались і передавались із рук до рук, а деякі з його віршів пішли між народ. Певне якісь відгуки ідей Сковороди дійшли й до пізніших сектантів, і до сучасного або трохи молодшого за нього масонства. Але цих впливів Сковорода на "нарід" 8), на замкнені групки шукачів релігійної правди 9) не треба перебільшувати - бо Сковорода як не був близький до народу походженням, але від нього його відділяла ціла його психологія, що виросла з зовсім народу неприступної традиції; так само і від сектантів Сковорода відділяло шукання теоретичної етичної, а не релігійної правди, - він відчував себе філософом, а не пророком або реформатором; впливи ж Сковороди на масонство могли бути такі, як узагалі в сякості філософа, - у складний агломерат масонської ідеології приймався елемент чужих думок, що міг бути використаний у дусі масонства. Найзвичніше безпосередній культурний вплив Сковороди, що виявився в пробудженні культурних потреб поміщництва й міського харківського суспільства. 10).

Після згаданої вище подорожі до Орловщини Сковорода й умер у селі Іванівці в поміщика Ковалевського 29.X.1794 р. і там - такж й похований.

Хронологія творів Сковороди може бути встановлена на основі його листів. Крім віршів і листів, 11) Сковорода написав такі твори: 1. В 50 р.р. "Разсуждение о поэзии и руководство к искусству оной для Переяславской семинарии" (загублений твір) Для викладів своїх 1768/9 рр. Сковорода написав: 2. "Убуждешся видеши славу его" і 3. "Да лобжет мя от лобзаний уст своих", а також нарис курсу: 4. "Начальная дверь к христианскому добронравію. Початок власне письменницької діяльності Сковороди припадає вже на часи, коли він залишив свою педагогічну працю - 1769 р.; в цім році Сковорода написав два діяльогі: 5. Наркис. Разглагол о том: Узнай себе, і 6. Симфонія нареченная Книга Асхань о познании самого себе. З 1771-4 рр. Сковорода написав: 7. Диалог или разглагол о древнем мире, 8. Разговор дружеский о душевном мире, 9. Разговор, называемый алфавит или буквар мира; 1775-6 - 10. Беседа; на -

речення двоє с тсм, що блаженним быть легко і
11. Израильский змий или картина нареченная: день.
1780 р. обробив 12. Диалог "Жена Лотова" (про чи-
тання Св. Письма) і переробляв чч. 4 та 11. 1783 р.
написана 13. Брань архистратига Михаила со сатаною
о сем: легко быть благим, а тряхи згодом 14. Пря
бесу со Варсавою. 1786-1789 - оброблені 22.7 та 13
і написані: 15. Благородный Еродий та 16. Убогий
Жайворонок. 1790-91 р. свій останній твір 17. Диа-
лог. Ім'я йому: Потоп Змийн ⁽¹²⁾).

Але д р у к о м зявилися твори Сковороди ли-
ше пізніше: ч.5 увійшло в видану 1798 р. Акад. Наук
в СПб. книжку М. А н т о н о в с ь к о г о "Библиотечка духовная, содержащая в себе дружеские бе-
седы с познанием самого себя" ст. 225, С. лише І -
193, без згадки імені Сковороди; в масенському ча-
сопису "Сионский Вестник" 1806, III, 159-179 зяви-
лось ч.4. Лише в 30-х реках в Москві видані (Мос-
ковским Человеколюбивым Обществом) чч. 16 (1837), 8
(1837), 10 (1837), Харьковский басни (1837) та 13
(1839). Можливо, що останній твір ("Брань архистра-
tiga Михаила") був ще раз перевиданий до 1853 р. ⁽¹³⁾
І знов тільки за 25 років вийшов збірник творів
Сковороди "Сочинения в стихах и прозе Григория Са-
вицы Сковороды" СПб. 1861 стор. 312. В це видання
увійшли деякі вірші й листи, дещо з "апокрифичних"
творів і віршів, а також чч. 16, 8, 10, 13, 4, 14,
5. Це видання викликало цілу полеміку, в якій дех-
то з російських прогресивних журналістів різко за-
судив друкування подібної "схолястичної дурниці й
семінарської мертвечини" ⁽¹⁴⁾. Наступне й перше нау-
кове видання творів Сковороди зявилося на столітню
річницю смерті його, й видане харківським істо-
рично - філ'ольогічним товариством під ред. Д.Б а -
г а л і я Х. 1894, стор. 131-132-352 (також, як
"Сборник Харьк. Историко - Филолог. Общества" т. VII)
⁽¹⁵⁾. В це видання увійшли: 5, 7, 10, 8, 9, "Харь-
ківські байки" 2, 3, 4, 13, 15, 16, уривки з II та
вірші й листи, а також біографічні матеріали ("бі-
ографія писана М. К о в а л і я с ь к и м"). Ця
збірка, що складена на підставі значної кількості
рукописів, уперше знайдених редактором, на жаль,
має помилки ⁽¹⁶⁾, що зясовуються почасти поспішним
здаджуванням книги; а головне до неї не увійшли (з
цензурних умов) кілька творів, рукописи яких були

в руках редакції (чч. 6, II, 12, 16 та переклади, що не видрукувані й досі)¹⁸⁾. Трохи раніше видані листи Сковороди до св. Я. Правицького - В. Срезнавського в "Библиографе" 1894, I, сторінки 1-22¹⁹⁾. Пізніше видання В. Бонч-Бруевича "Собрание сочинений Г. С. Сковороды т. I, СПб. 1912 (як V том серії "Материалы к истории и изучению русского сектантства и старообрядчества")", стор. XV-543 залишилося незакінченим, бо II том, що мав містити вірші, листи та переклади так і не вийшов; видання Бонч-Бруевича, хоч і повніше, й уважніше, ніж видання Багалія, але й воно не задовольняє цілком вимог наукового видання¹⁹⁾. Таким чином і по 200-літній ювілей з дня народження Сковороди не маємо повного наукового видання його творів²⁰⁾.

Не диво, що й на науковому дослідженні філософії Сковороди почалося, власне, шойно з кінцем XIX віку. Лише деякі причинки, що цінні почасти матеріалом, який у них подається, маємо від раніших часів. Оглянемо головніше з літератури²¹⁾. До згаданого видання "Начальної двері" в "Синском Вестнике" 1806 р. додано кілька рядків про його життя, як, мабуть, перша літературна згадка про Сковороду. Але поміж перших згадок про Сковороду таких, що є цікаві ще й дотепер, дуже небагато - це стаття Г. Гесса де Кельвея Н. Вернієта "Сковорода, український філософ" в "Укр. Вестнике" 1817, VI, 108-151, що дав автентичні відомості про Сковороду (за ними складена стаття С. Негирева в "Отеч. Записках" 1823р. №42, 96-106, 43, 249-263). Із м. Срезнавського на підставі зібраного ним самим цікавого матеріалу дав цінну статтю (И.С.Р.З.К. "Отрывки из записок о старце Григории Сковороде, украинском философе", "Утренняя Звезда" X. 1834, кн. I, стор. 67-92, тут і портрет С.); використав матеріял нам вже неприступний А. Хиджеу (А.: Григорий Варсав Сковорода "Телескоп" 1835, V, I-42, VIII, 151-178 (але його джерела - почасти, ймовірно, апокриптичні твори Сковороди (лише переказує статтю Хиджеу арх. Гавриїла у своїй "Истории русской философии" Каз. 1840, ч. VI, 53-70)). Знов ширшу картину творчости накреслює Гр. П. Данилевський (Орест Халявський: Сковорода, укра-

инский писатель XVIII в. "Основа" 1862, VIII, 1-38; в і н с а м е : Сковорода, український діятель 18 в. Там таки 1862, IX, 39-96. Пізніший передрук в "Українській Старині" Д а н и л е в с ь к о г о . X, 1866 і пізнімі видання). Важливі факти вказують Вос-
споминання Ф. А. Л у б я н о в с ь к о г о ("Рус. Арх." 1872, I - про навчання Сковороди в колеґіумі). Про містицизм Сковороди говорить акад. М. П е т - р о в у статті "Южнорусская литература XVIII в. преимущественно драматическая" ("Рус. Вестник" 1880 I, 529-534). Тільки 1886 р. видруковано М. С у м - н о в и м в "Киев. Старині" IX, 103-150 життєпи-
сання Сковороди його приятеля К с в а л і н с ь к о г о , що написане ще в кінці XVIII в., а до то-
го часу ходило лише в копіях, та було використане деяким із авторів статей про Сковороду - Ювілейний 1894 р. приносить силу праць про Сковороду, серед яких маємо й перші спроби уявного філософічного дослідження. Такими з'являються статті :- О. Е ф і - м е н к о в о і "Философ из народа" ("Книжки Не-
дели" 1894, I, 7-30 і "Южная Русь" СПб. 1905, т. II) та "Лицность Сковороды, как мыслителя" Вф и Пс : 1894, IV, 419-444; обидві праці цікаві, але оцінка Сковороди поверхова, а немотивовані зближення (зі Спінозою, напр.) 22) залишаються гіпотетичними. Ф. А. З е л е н о г о р с ь к и й в статті "Философия Г. С. Сковороды" (Вф и Пс. 1894, III, 197-234 та IV, 281-315) дає вперше матеріял до проблеми впливів на Сковороду, але його наближення такі загальні, що, йдучи тим самим шляхом, ми мали б можливість зближа-
ти кожного з філософів з усіма іншими. 23) Того са-
мого року з'явилося кілька заміток і праць Б а г а л і я . (в збірнику творів Сковороди, в "Киев. Стар." 1894, (VIII, IX, XII), що дають цінний та новий фак-
тичний матеріял. 1895 р. з'являється стаття А. С. Л е б е д е в а Г. С. Сковорода; как богослов (Вф и Пс. 1895, II, 170-177), що тільки намічає проблему впливів патристики на Сковороду, і цінна (нескін-
чена) рсзвідка Б а г а л і я : Укр. философ Гр. С. Сковорода ("Киев. Ст." 1895, II, 145-169; III, 265-294; VI, 272-300) і (ювілейна) замітка Ф. З е л е - н о г о р с ь к о г о : Памяти Г. С. Сковороды ("За-
писки Харьк. Унив." 1895, IV, 109-118), а наступно-
го року друкуються промови Б а г а л і я "Сковорода, его жизнь, учение и значение" ("Сборник Харьк.

ковск. Ист.-Фил. Общества" X. 1896, VIII т., 52-67)
і Ф. З е л е н о г о р с ь к о г о (ibid. 43-51)
та А. Л е б е д е в а "Сковорода, как богослов"
(ibid., 35-42), що, правда, не дають нічого в по-
рівнанні з попередніми працями тих самих авторів.
В "Истории русской педагогики" Д е м к о в а (СПБ.
1897, ч. 2, стор. 515-543) дається характеристика пе-
дагогічних поглядів Сковороди - Даліші праці про-
тягом певного часу не багато дають нічого - К у д-
р и н с ь к и й характеризує Сковороду, як "Фило-
софа без систем" (стаття під тією назвою в "Киев.
Стар." 1890, I, 35-63; II, 265-282; III, 436-456),
М. К р а с н ь о ж справував тему про "Религиозно-
философские воззрения Сковороды" ("Вера и Разум"
1901, авг.-сент. 137-152, 217-236, 365-384, ноябрь
401-420), де поданий цінний м а т е р і я л до пи-
тання про впливи отців церкви на Сковороду. М. П е т-
р о в дав дві цінних біографічних розвідки (в "К.
Ст.", 1903, IV, 10-18 та ТЕМА, 1902, XII, 588-618);
в "Истории города Харькова" (X. 1905, т. I, 423-456,
462-9) Б а г а л і й дав дві статті про Сковороду
Зближує Сковороду з Л. Т. Толстим А. И з м а й л о в
("Две легенды", "Русское Слово" 1910, № 253, 3. XI),
на ту саму тему - Б а г а л і й ("Памяти Л. Н. Тол-
стого. Сборник речей, произнесенных в торж. засед.
Совета Харьков. Универ. и Историко-Философического
Общества" X. 1911, 44-51 і окремо). 1911 року дру-
кується праця В. Е р н а (зпечатку статті в В. и
Пс. 1911, II, 126-166, V, 531-680, потім окремо в
серії "Русские мыслители". Г. С. Сковорода М. 1911²⁹)
Ця праця хоч і має хиби з історичного боку²⁵), але
цілком серйозна з філософського, написана з вели-
ким запалом і дійсно підкреслює багато глибокого,
оригінального, дає цінні зближення й безумовно за-
слуговує н а й б і л ь ш е ї уваги серед цілої
літератури про Сковороду й досі. (є частинний укра-
їнський переклад Є. М а л а н ю к а 1923). Попу-
лярну, але не без цікавих сторінок працю видав А.
Т о в к а ч е в с ь к и й Г. Сковорода "Укр. Хата"
1912 і окремо, Київ 1912, ст. 67-86). Дещо нового дає
Б а г а л і й в статті "Издание сочинений Г. С. Сков-
ороды и стоящие в связи с ними исследования" о
нем" ("Из. отдел. русского языка и словесности
Академии Наук" 1914, XIX, кн. 3, 1-58). Спроби ґрун-
товно нової оцінки творчості Сковороди приносять

лише останні роки (X); треба одмітити - Г. Шп е т :
ор.сі. ч.І, СЛБ. 1922, стор.68-83 - різко негатив-
на оцінка Сквороди, що, розуміється, є неправиль-
на; але значіння має ґрунтовна критика літератури
про Сквороду, її головне відкидання значіння Ско-
вороди, як філософа в с у ч а с н і м розумінні
цього слова й як керівнича для м а й б у т н ь о ї
філософічної творчості (Шпет має на увазі відповід-
ні тенденції російської думки, але не менш небез-
печний був би такий "сквородинський" ухил для ук-
раїнської філософії (23)); короткий виклад поглядів
Сквороди не дає нічого нового - рец. В. П е т р о -
в а "Зап.іст.філ.Відділу УАН" т.VII-VIII, 497-503.
Спробу обробити Сквороду під революціонера й ма-
теріяліста робить М. Я в о р с ь к и й у праці
на жаль прикритій ім'ям акад. Б а г а л і я (Укр.
філософ Гр.С.Скворода. X. 1922, 68 стор.). За ним
слідом В. К о р я к в "Чарисах іст.укр.літерат."
т.І, X. 1925, стор. 86-7. Наукове значіння мають
статті проф. М. Г о р д і в с ь к о г о , Б у -
з у к а , М у з и ч к и та С. С. Д л о ж е в с ь -
к о г о в збірнику "Памяти Г.С.Сквороди", 1722-
1922 Одеса, 1923, стор.98; найбільше стаття Д л о -
ж е в с ь к о г о , що цілком конкретно ставить
проблему впливу Плутарха на Сквороду; уваги за-
слуговує і стаття А. К о в а л і в с ь к о г о
"Розвиток етичних поглядів Сквороди" в "Науковім
Збірнику Харківської дослідної катедри історії Ук-
раїни" ч.І, X, 1924 (рец. В. П е т р о в а в "За-
пис.іст.філ. від. УАН", кн.V, 229-233). В ЗНТШ, 1925,
кн.136-7, стор.139-157 видрукувана замітка П. П е -
л е х а , що сполучує розгляд фактичних дат життя
Сквороди з (беззмістовною) аналізою його психіки;
намічає проблему дослідження ролі сну й інші про-
блеми студій над Сквородою проф. І. М і р ч у к :
Г.С.Скворода. Замітки до історії української куль-
тури (у "Працях укр.істор.-філос. товариства у
Празі" т.І, Прага 1926 і окремо, Прага 1925, ст.22).
Нарешті Б а г а л і й дає підсумок усіх раніших
а насамперед своїх власних досліджень у книзі "Г.
С. Скворода. Український мандрований філософ". X.
1926, стор.397, на жаль, у цій книзі відбився вплив
ідей М. Я в о р с ь к о г о (див. вище); філос-
офічна частина книжки - найслабша й обмежується,
власне, загальними проблемами й реферуванням вже

зробленого, але біографічний і історичний матеріял зібраний докупи з такою повнотою і ґрунтовністю вперше. Рецензією на книгу Баґалія є цінна стаття В. Петрова "Теорія неділання Сковороди" в "Житті і Революції", 1926, 4 (подяка з її приводу - Пелех і Петров "ЖР", 1926, 8, інші рецензії С. Ефремов: Зап. іст.-філ. від. УАН т. IX, П. Прокіф'єв "Совр. Записки" 1926, XXX, 503-9, витяг із останньої рецензії в "Prager Presse" 3. XI. 1926 / за підписом mh/, до цього Баґалія в автобіографії в "Ювілейному Збірнику", стор. 134, J. Mirčuk в "Zeitschrift für slav. Philologie" 1928, м о я в "Ruch filozofsky" 1928, 5). Нарешті 1927 р. почала друкуватися в "Записках іст. філ. відділу УАН" праця Петрова (поки в кн. 13-14, стор. 30-43 "Вчення Сковороди по матерію"). В ній з ґрунтовністю і вперше на підставі цілком конкретного дослідження матеріялу показана близька спорідненість вчення Сковороди про матерію з платонічними (зокрема т. зв. "неоплатонічними") теоріями - Філона Олександрійського, Плотина, Плутарха... Висновки автора наближаються до думок Ерна, але одріжняються від них обґрунтованістю та більшою логічною диференційованістю. Видрукована там саме праця О. Дольжєнського (стор. 1-29) "Основні проблеми сучасної теорії пізнання й філософія Сковороди" - досить поверхова і власне до розуміння Сковороди не дає майже нічого. Праця О. С. Грузинського: Критичні замітки до твору Сковороди "Басни Харьковские" має історично-літературний характер (там саме, стор. 378-385). А в "Відомостях музею Слобідської України" Харків. 1927, ч. 2-3, де мали бути видруковані рукописи пок. акад. Сумцова про Сковороду (Сковорода та Вавенарь, Сковорода та Аміель, Сковорода і Г. Смотрицький, Сковорода і Дм. Тупта-ленко, Ераз про Сковороду, Сковорода та Біблія) і статті Р. Данильковського: "Про пам'ятки і речі на Слобожанщині, зв'язані з іменем Г. Сковороди". 1928 р. з'явилися три праці в нім. мові. Це статті F. Hease в "Jahrbücher für slavische Kultur" - стаття інформаційна й поверхова; I. Mirčuk в "Zeitschrift für slavische Philologie", що найбільше місця присвячує біографії і дає лише поверхову філософічну характеристику, ігноруючи нові

праці (В. Петрова); є в статті і помилки. Третя німецька праця це (дисертація) D. Oljanbun: H. Skovoroda. Der ukrainische Philosoph des XVIII. Jahrhunderts und seine geistig - kulturelle Um- welt. Berlin. 1928, стор. 168. На жаль ця кни- га, написана дуже злов німецькою мовою, остільки не- точна в цитуванні (невірні цитати, свавільне зик- реслювання та додавання слів та речень), що стави- тись до неї, як до праці на у ко во ї взагалі неможливо; філософічного значіння книжка ніякого не має. - Мною виготована до друку монографія про Сквороду, якої I глава "Філософічна метода Ско- вороди" незабаром вийде в "Зап.НТШ"; також має зя- витись і автореферат її в німецькій мові. 29) Дода- мо, що бібліографія творів Сквороди та праць про нього складалася не раз, а саме: Я. Колюбо- в с ь к и м в "Философском ежегоднике" М. 1905, Л. Ч и ж и к о в и м - в ЗНТШ 1899 кн. 30, I-4 та в "Известиях Одесского Библиографич. Общества" 1913, I, 30-40; огляд літератури про Сквороду дано було В. П е т р о в и ч в "Книгарі" 1920; огляд но- вішої літератури (1920-7) дає проф. В. З а ї к і в в 1927, кн. II, 180-191; дані про портрети Сквороди знайдемо у Д. Р о в і н с ь к о г о : Словарь русских гравированных портретов, СПб. 1872 і у нього ж : Подросный словарь рус. гравированных портретов, т. II. СПб. 1889 і у Б а г а л і я . В європейських літературах до 38 року лише компіля- тивні замітки. 30)

Ми не зупинимося на проблемах біографічного характеру - їх вирішення у значній мірі може зале- жати лише від якихось нових документів і матерія- лів, що можуть знайтись, як на Україні, так і за- кордоном (наприклад, в Лозані. 31)

Над. що важлива конкретна праця - у сфе- рі питань суті - філософічних. Насамперед нале- жить роз'яснити в питанні про "вплив" на Скво- роду 32. Інтерігаємо тут від розуміння "впливів", як "запозичення" чужих думок, ба навіть слів; таке запозичення можливо лише на ґрунті вже існуючої схожості, спорідненості вихідних позицій та настро- ів. Тільки констатування такої спорідненості має сенс і значіння для історика філософії і це кон- статування схожості є констатування на ле ж н о- сті даного с а в т о р а до п е в н о ї

(позачасові та позапросторові) д у х о в н і с і
є д н о с т и (яку й н о д і звемо "течією", "на-
прямом", "шклясю"). Дослідження "впливів" і має з
філософічного пункту погляду саме значіння вста-
новлення з одного боку - "споріднености" того або
іншого філософа з різними філософічними течіями
минушини, а з другого боку - виявлення того, що є
пілком новим і найбільш своєрідним у певній фільо-
софічній системі.

До тих елементів у думанні Сковороди, що звя-
зують його з цілою групою філософів різних часів,
належить символістичне тлумачення біблії. Це сим-
волістичне тлумачення є своєрідною методою пізнан-
ня, може дуже чужою и незвичайною для наших часів,
але угрунтовансю на зовсім іншому, ніж наш сучас-
ний, світогляді³³). Ковалінський серед улюблених пи-
сьменників Сковороди називає: "Плутарха³⁴), Філона
Іудеяніна, Цицерона, Горация, Лукіяна, Климента Але-
ксандрійського, Григена, Нила, Ліонісія Ареополіт-
ського³⁵), Максима Ісповідника"... Серед цих авто-
рів бачимо кількох представників символістичного ви-
тлумачення Св. Письма. Насамперед треба вказати на
Філона, що до того ж, як і Сковорода, цікавився
проблемою снів і розвивав своєрідну теорію нероб-
лення³⁶). Далі видатним представником символістич-
ного розуміння Св. Письма був Климент Александрій-
ський - своїх Stromata³⁷). Теж можна сказати і про
Григена³⁸). Нарешті Максим Ісповідник учить про об-
явлення Бога у світі й у Св. Письмі³⁹). Серед не-
згаданих Ковалінським отців церкви особливе зна-
чіння міг мати Августин, що його шанували й читали
в Київській Академії⁴⁰). В кожному разі тільки як
буде складений словник символів Сковороди й показ-
чик місць писемь, ім вивчаних, можна буде без
великих труднощів приступити до вияснення міри сри-
гінальності його писань у цім відношенні. Але не
треба б обмежуватись стціями церкви, - і йсвітня
(часів протиреформації) символіка могла знайти со-
бі відгук у Сковороди, зокрема через посередництво
таких українських письменників, як Іоанікій Галя-
товський та Лазарь Баранович. - До сковородинсько-
го тлумачення біблії притягали, яко паралель і Спі-
нозу⁴¹), але не це треба замітити, що Спінозівська
к р и т и к а біблійного тексту ніяк не нагадує
того, що ми зустрічаємо у творах Сковороди, у Спі-

нози маємо розкриття п с и х о л о г і ч н е т о -
го, що для нас прийняло киче значіння, ніж для ав-
торів - у Сковороди розкриття г л и б ш е г о з а -
х с в а н с т в с е н с у їм несутнім, обманли-
вим сядгом слів.

У цім відношенні Сковорода ближче до місти-
ків і сектантів усіх часів, з їх "дикими" витсвма-
ченнями біблійних оповідань. І в цім напрямі треба
й треба розшуків. Б а г а л і и вказав на можли-
вість звязку Сковороди з Люта-Лозанським містиком
XVIII віку. Ковалінський, як відомо, був подорож-
ником синів гетьмана Розумовського⁴² - Григорія⁴³
та Льва за кордон (з кінця 60-х років до 1774), де
був у Геттингені, Ліоні, Стразбурзі й Лозані. В о-
станньому місті Ковалінський зазнайомився з Данії-
лом Майнгартом⁴⁴, якого погляди ніби надзвичайно
близько нагадували погляди Сковороди. Залишається
відкритим питання, як про особу Майнгарта, що безу-
мовно був посередником у знайомстві Ковалінського
з духовим життям Швайцарії, та к і про ті Швайцар-
ські течії, з якими він з ними зблизив Ковалінського.
В кожному разі Ковалінський посилається на Люта
(де Мамбріні), лозанського містика з широким впли-
вом на сучасників, видавця твірів Мадам-де-Гюйон,
який і сам подібно до неї може бути характеризува-
ний, яко "квітист"⁴⁵. Але крім квітистичного за-
барвлення "теорії нероблення" Сковороди, його збли-
жує з Люта й відношення до Св. Письма⁴⁶. Потребує
дослідження й можливість звязків Сковороди з спо-
рідненим йому де в чому містком Беатом Людвігом де
Муральтом (зв'язок можливий теж через Майнгарта)⁴⁸,
в якого зустрічаємо споріднений зі сковородинським
евдемонізм і індивідуалізм і дещо споріднене у кри-
тиці європейської культури. Розуміється, і наперед
можна сказати, що "впливів" значного розміру тут
не було, що була у значній мірі "співзвучність" на-
строїв, завдяки якій і Майнгоарт, почувши від Кова-
лінського про Сковороду заочно "полюбив його". Ду-
же мало-ймовірними здаються звязки Сковороди з Бе-
ме⁴⁹, з сучасним йому масонством⁵⁰, хоч і ті й ин-
ші є можливі. Також дуже проблематичні і всі звяз-
ки з модерним сектанством, що хоче винайти Б о н ч
- Б р у с в и ч, що їх джерел не треба зовсім шу-
кати саме у Сковороди⁵¹. Окремої уваги заслугову-
ють твори, що їх приписують або приписували Сково-

роді, бо деякі з них, можливо, стоять у якомусь відношенні до "сковородинських" кол⁵²).

Ще менш дослідженні та й об'єктивно невеликі зв'язки Сковороди з теоретичною філософією різних часів. Плятси і Аристотель (за вказівками З е л е н о г о р с ь к о г о) мають спільне зі Сковородою лише в загальних думках, що не можуть свідчити про якийсь ближче безпосереднє знайомство Сковороди з їх творами. Окремі згадки в дусі творів Платона могли все ж повстати під впливом плятонізму Плутарха (деякі з впливів Плутарха ґрунтовно досліджені Д л о ж е в с ь к и м і цю працю треба би продовжити). Лише в площині загальних тверджень залишився З е л е н о г о р с ь к и й і в характеристиці впливів Філона і стоїків. Зокрема думки останніх могли бути передані Сковороді і через літературних представників (хочби Горация, не теж названий серед улюблених письменників Сковороди). Впливи неокінізму дуже мовливі (через того ж Горация, Лукіяна та і як рефлекс християнської аскетички). Що ж до Філона, то в замітках В. П е т р о в а знайдемо дуже гострі й влучні замітки, що роблять вплив Філона дуже ймовірним і виявляють той напрям, у якому Філон міг впливати на Сковороду. Впливи Плотіна (Е р н , а за ним Я к о в е н к о) необґрунтовані поки що дослідженням, а почасти може є впливи неоплятонізму "отців церкви". Детальний наліз окремих "символів", образів і понять Сковороди виявляє, що вони здебільшого спільні із символами та поняттями пізньо-античного плятонізму; в окремих випадках можемо одмітити і християнських посередників, через яких ці поняття та образи попали до Сковороди (деякий матеріал див. в цит. працях П е т р о в а і у м е н е в невиданій же роботі)⁵³). Середньовічні автори, що були підсмів Академії, безумовно не знайшли співчуття Сковороди⁵⁴). Відношення його до філософії ренесансу заслужовує найбільшої уваги, але наврод читачепер є можливим висловити якісь певні гіпотези в цьому напрямі. Що торкається до новітньої філософії, то дослідниками називались імена Спінози (Е ф і м е н к о в а), Мальбранша (З і н ь к і в с ь к и й)⁵⁵); Вольтфа (Б а г а л і й). Безпосередній вплив Спінози справедливо відкидають усі дослідники. Думки, споріднені з ідеєю Мальбранша про пізнання всього

в Бозі, зустрінемо у Сковороди, й тому ця схомість заслужовує дальшого дослідження. Вплив Вольфа є дуже можливий⁷⁹), БагаліЙ, не вказуючи нічого конкретного, звертає увагу на етику Вольфа, — це зближення треба відкинути — етика Вольфа є раціоналістична теорія значна для всіх і кожного, етика Сковороди ніби не знає загального закону для всіх людєЙ. Але звязки в скремому (і не тільки в етиці) заслуговують усякої уваги. Звернути треба увагу ще на можливий вплив⁸⁰) Пурхсція й Декарта⁸¹).

Акад. Сумцов справедливо зауважав, що Сковорода є не початок нсвого періоду української думки, а завершення цілого попереднього розвитку, що концентрувався коло Київської Академії. І в цім відношенні лише ґрунтовне дослідження філософічного значіння Т. Прокосевича⁸²), Г. Кснниського таї взагалі філософічної культури Академії (як не висока вона б не була) лише і дасть можливість сказати щось певного. Філософії поза межами традиції її взагалі не буває. І тільки існування певної традиції дає можливість розквісти на українському ґрунті такому яскравому зявищу, як Сковорода⁸³).

Ми повинні зазначити й ті думки, що з найбільш ориґінальними у Сковороди. Поперше це: для XVIII віку, хоч і не виключно репрезентований Сковородою, але все ж виїмковий для епохи є самий основний настрій творчості Сковороди — це у протилежність до загально-розповсюджених раціоналізму та віри в знаття — висока оцінка емоційнальних переживань та вмзнання за ними самостійної цінности. Протягом цілого XVIII віку поруч із раціоналізмом жевріють подібні настрої в містици та "філософії почування"⁸⁴). І Сковорода, що з надзвичайною яскравістю репрезентує цей напрям думки, заслуговує уваги і європейського історика філософії, як самостійний та послідовний "преромантик" (вираз В. Петрова). Ми вважаємо, що всі інші центральні думки Сковороди найтісніше звязані з оцією його властивою рисою. — Із преромантизму ж Сковорода виникає і та найориґінальніша його думка, на яку повинна бути направлена увага тих, хто вбачає в історії філософії не тільки історичний, а й акту-

альний філософічний сенс. Це своєрідний індивідуалізм Сковороди в етиці, індивідуалізм, що не стає однаково аморалістичним. Обов'язок кожного є його індивідуальний обов'язок, що не може бути значний і для когось іншого - в цьому сенс віршу Сковороди "Всякому горезу свій нрав і права". І Сковорода зовсім не хотів би накидати свого способу життя на інших людям. Ця ідея індивідуального обов'язку проведена у Сковороди тонко, вперто й надзвичайно послідовно. І актуальність цієї ідеї в сучасній філософії⁽²⁾ робить і Сковороду близьким і цінним і для того, хто є нечулий до філософічних цінностей минулого.

Що до теоретичної філософії Сковороди, то в ній є певна суцільність, що виявляється навіть і в зовнішній формі певної ("антитетичної") методи; відношення Бога і світа, позамислового та зміслового (матеріального) буття освітлено ним, хоч і не систематично, але повно. Ще більше місця займає космологія і антропологія, - і тут із окремих розкиданих заміток можна реконструювати цілісну та консеквентну теорію. В цілому та деталях це є своєрідний християнський плейтнізм. Роль образів та "символів" в думці Сковороди дає нам право порівняти його не стільки з Сократом - творцем розсудкового мислення - як з "досократиками", в яких теж думка ховалася під сяглом образів ("всгонь", то ж). Та символічне мислення грало досить велику роль у всі часи (Прокл, Шелінг, Баадер).

Без сумніву у Сковороди знайдемо крім вищезгаданих й інші оригінальні й актуальні думки, хоч і не розроблені систематично й не цілком вільні від суперечностей та неясностей. Але вони, без сумніву, будуть виявлені тільки тоді, коли українська думка встане на шлях самостійної філософічної творчості. Сковорода безумовно не є тим, хто дає щось закінчене, а є великий попередник - якого майбутнього? - це покаже тільки майбутнє.

Для української філософічної думки, для її сьогоднішнього розвитку є шкідливим надмірне перебільшування значіння Сковороди, зокрема ігнорування того, що в нього власне, не філософія, як ми її розуміємо - яка систематична наука, - і що найменше в нього "науки" (навпаки думає Бага-лі й). Для української думки було б не настільки за-

злитися на рівні філософічності Сковороди (як
було б великим шастям, як би систематичні
працівники на полі філософії посідали індивіду-
альні якості Сковороди), - німецької філософії не
існувало б, як би всі німецькі філософи залиши-
лись в фермах і на рівні геніяльного презорливця
Якоба Беме.

П р и м і т к и :

1). Див. П. П е л е х в ЗНТШ. т. 136-7, 1925,
стор. 391 і далі (рік П е л е х вважає непевним),
Б а г а л і й : Г. С. Сковорода, український мандрів-
ний філософ, X, 1926, стор. 25; дата з листа Сковор-
оди, віддрукованого в "Сочинениях Сковороды" під
ред. Б а г а л і я, X, 1894, стор. 85-6.

2). Архивні матеріали про батьків і родичів
Сковороди опрацював акад. Б а г а л і й ор. сіт.,
стор. 26 і далі.

3). На думку акад. М. П е т р о в а - "К би-
ографіи філософа Сковороды" в "Киев. Ст." 1903, IV,
10-15.

4). Див. у П е т р о в а ор. сіт. і його ж
"Первый (малороссийский) перисд жизни и научно-фи-
лософского развития Сковороды" ТИДА, 1902, XII, 588-
618.

5). В зв'язку з цією подорожжю Сковороди сто-
ять ті відомості, що повторюються в усій популяр-
ній літературі, про ніби-то подорожі Сковороди по
цілій Європі. Це твердження повторюється, навіть і
в деяких наукових працях (ув Е р н а - див. нижче
і в "Історії української літератури" М. В о з н я-
к а т. III, ч. 2, стор. 77). Тоді як ці звістки, що ма-
ють джерелом лише статтю Г е с а д е К а л ь в е
("Украинский Вестник" 1817, VI), - джерело дуже не-
певне, яке при тому розходиться з іншими нашими
джерелами. Проф. В. В і д н о в у своєму докладі
про Сковороду в українськ. іст.-філософськ. т-
варстві у Празі зазначив, що в листах Сковороди
зустрічаємо звістки, що подорож за кордон мало при-
чинилась до його духового розвитку. Підкреслена
Б а г а л і є м можливість засвоєння за кордоном
вольфіанства не може служити аргументом на користь

подорожів Сковороди за кордоном, - Вольтф, як ми бачили в попередньому параграфі був відомий - Київі.
6). Харківський Колегіум існував з 1737 року. Філософію в ньому викладали - Міттрофанський, Стефанівський, Григорій Заруднянський, Амвросій Попель (був домініканець, др. філософія), Федір Ісідор Федоровський. З учнів Колегіума дехто їздив і за кордон (Ілля Ілларіонівський в 30-х роках).

7). Для попереднього періоду головні хронологічні дати встановлені в житт. працях М. Петрова й Багалія. Спробу скласти хронологію мандрівного періоду життя Сковороди робить Пелех у житт. статті. Характеристику багатьох із знайомих Сковороди на підставі архівних матеріалів робить Багалій ор.сіт. стор.70 і далі; з цих дат складається цікава картина духових інтересів серед українського помішництва XVIII в.

8). "Народний" характер філософії Сковороди зокрема підкреслюється в сучасній літературі (так у Багалія ор.сіт.). Раніше Єфіменко в "Філософиз народа", "Книжки Неділі" 1894, I, 7-30 і "Южная Русь" СПб. 1905, т. II, 236-254) сдімтила цей самий момент. Як що тут немає орієнтації на "дух часу", справа полягає в непорозумінні - у відсутності доброго уявлення про ту величезну прирву, що одділяла й тоді "широкі верстви" українського населення від панів і міської інтелігенції. Сковорода міг викликати в селян співчуття, пошану то що, але практика його життя в її мотивах не була приступна зрозумінню селян, - її обґрунтовують зовсім не популярні й не народні твори Сковороди.

9). Схожість думок Сковороди з сектантами підкреслює завше В. Бонч-Бруєвич у примітках до свого видання творів Сковороди СПб. 1912. Але ці схожості часто виявляються так загальними, що джерела їх треба шукати не далі, як у Св. Письмі (як от розрізнення "душі" і "духа" то що). До того Сковороді був, без сумніву, чужий самий дух релігійного реформаторства - стремління до сбеґнання якоїсь грєсмади з певного релігійного практикєсє. Сковорода

ворода, навпаки, не бажав якихось форм, щоб урівнювали життя для всіх. - Як що сектанти й викорис-
товували твори Сковороди, то лише як підпору для
власних поглядів і догм. Влучні закиди Б о н ч -
Б р у є в и ч у див. у Б а г а л і я ср.сіт.537
і далі.

Що ж до масонства (зв'язок із масонством Ско-
вороди одмічений Сумцовим в "К.Ст." 1886, IX, під-
креслює його і Ш п е т ор.сіт.), то Сковорода без-
зумовно міг мати значіння для окремих масонів (як
от Ковалінський) або українських масонських гурт-
ків, але знов як цілком зовнішня сила, як і інші
ідеології, що їх використовувало масонство, але в
суті нічого спільного з ними не мало (бо ж мав се-
ред масонів успіх навіть спінозизм).

10). Про впливи Сковороди, зокрема, культур-
ні - див. у Б а г а л і я ср.сіт. стор.152-191,
про роль його учнів і приятелів у заснованні хар-
ківського університету - див. ще його ж: Опыт ис-
тории харьковского университета т. I. X. 1893.

11). Огляд видань - див. нижче. Писані листи,
розуміється, протягом цілого життя.

12). Огляд творів Сковороди, а також і руко-
писів, що йому приписувано, та згадок про страчен-
ня його твори дає Б а г а л і я ср.сіт. стор.226-269,
у нього ж знайдемо й огляд літературних творів Ско-
вороди (ор.сіт., стор.270-319). Там - і про перек-
лади Сковороди (з Глутарха).

13). Про існування цього видання (що не збе-
ріглося до наших днів) можна здогадуватись на під-
ставі цензурного розпорядження з 1853р., що спуб-
ліковано тепер М. Б у ж и н с ь к и м в "Науко-
вому Збірнику АН - Зап. Укр. Наукового Товариства
у Києві т. XXI, 1926, стор.175-6.

14). Полеміка зреферована в Б а г а л і я,
стор.204-7. Статті в "Русском Слове" 1861, VII, VIII
(відповіді К о с т о м а р о в а), "Сев.Пчела" 1861,
№158, "Рус. Инвалиде" 1861, №191.

15). Історію видання розповідає Б а г а -
л і я у передмові та в ор.сіт. стор.207-219.

16). Див. у виданні Б о н ч - Б р у є в и ч а критичні замітки. Хиби видання визнає й сам ре-
дактор.

17). Рецензія Л. Н. М а й к о в а в ЖМНП
1894, XII, 420-430, Ф р а н ж а в ЗНТШ. т. V, 1894, 79.

-33; "Весник Елзскаго", 1907, I, 407-412.

18). Про інші видання (окремих) листів див. у Багалія.

19). Незаслужовано різку рецензію дав Багалій в "Известиях Отделения рус. яз. и слов. Акад. Наук" т. XIX, 1914, 3 кн. стор. 1-58 і окремо, також ср. сіт. 223-5. Рецензія Б. о. Л. Доросшенка "Неделя" 1912, №39; "Сніп", 1912, №42; "Рус. Бог." 1913, №6, 355-6; "Речь", 1913, №135.

20). До Бонч-Бруевича ч. II видане Леоновським "Труды Полтавской Архив. Комиссии" IV, 1907, 173-210 і окремо.

21). Найповніший показник літератури поки що в Багалія ср. сіт. стор. 379-393, то має 222 №№, не рахуючи рецензій, що іноді не мають окремих номерів. Але в Багалія не занотовано дещого з української літератури, що вийшла за кордоном останніми роками, а також і деяких рецензій (напр. немає ні однієї рец. на ч. 195 Товкачевського, а їх було кілька). Не звернено досить уваги й на згадки в чужомовній літературі. До рр. 1806-1850 належать 22 №№, до рр. 1851-1900 - 26 (до ювілейного року 1894 - 29 №№), до рр. 1901-1914 - 50, в рр. 1915-1916 не вийшло нічого, від р. 1917 вийшло 24 №№ (спис неповний). Доповнення ще в п'ят. нижче рец. С. Єфремова.

22). Звичайно цю думку Ефименково і дослідники відкидають, хоч Спіноза і не був ще уже цілком невідомий на Україні. В попередньому параграфі ми згадали "О безбожии" Т. Проксєвича, де, правда, дуже мало об'єктивні, але є деякі дані про Спінозу.

23). Таке, напр., зближення Сковороди з Плятоном, яко дуалістів, то що. Цілком вірна негативна оцінка праці Зеленогорського у Шпєта ср. сіт., стор. 70-72. Натомість ґрунтовніші дані про вплив стоїків та Філона Олександрійського.

24). Рецензії Лур'я Ліна "Путь" М. 1913, №2; М. Сумцова ЛНВ. 1918, I; Федюшки ЗНТШ, 1912, 115; Сріблянського "Укр. Хата" 1912, VI; В. Заїкіна "Укр. Трибуна", 1923, №2-3, "Наш світ", 1924, №10-12; Турського "Южный Край", 1913, №11275; Д. Доросшенка "Рада" 1913, 78.

25). Про зараховання Сковороди до російсько-го культурного кола - див. у М. С р і б л я н с ь к о г о "Укр.Хата" 1912, про уявлення України XVIII в. як напів-пустелі з "полубродячим населенням" - в згаданій рецензії акад. С у м ц о в а ;
26). Рец. М. Є в ш а н а в "Укр.Хаті" 1912, VIII;
27). Повний спис праць - у моїм огляді української філософичної літератури - "Книголюб" 1927 I, II.

28). Зр. погляд Б а г а л і я (ор.світ, стор 138) на Сковороду, як на вченого. Рец. В п е т р о в а згадана в §3 прим.10.

29). Не видані на жаль: надзвичайно цікавий доклад проф. В. З і н ь к і в с ь к о г о на урочистому засіданні Української Академії Наук 1918р та доклад проф. В. Б і д н о в а у празькому українському істор.-філол. товаристві 1924р., рівно як і цікаві "Начерки з історії української філософії" М. С у м ц о в а (дещо зреферовано в Б а г а л і я ор.світ:349-350). С. Є ф р е м о в (чит. рецензій) згадує ще недруковані праці: М. Г о р д і є в с ь к о г о , В. П е т р о в а , М. В а с и л ь к і в с ь к о г о , П. П е л е х а . Дві згаданих С. Є ф р е м о в им книги: В.Б і л и й . Г. С. Сковорода. Життя і наука. К. 1924 та А. К о т о в и ч . Г.С. Сковорода. Львів 1924 залишилися мені неприступні.

30). У Б а г а л і я немає згадок, крім Енцикл. Словника П е р а Л я р у с а вид. 1865 - 1876 рр. (див. ЧМ. 1923, I. О. К о в а л і в с ь к и й : "Легенди про Ск."). Крім згадок у G ü t t l e r ' s i R a d i o f f a див. U e b e r w e g t . IV, де дуже поперхова характеристика, й легко-важну статтю М. В e s o b r a s o f f в Archiv für Geschichte der Philos. 26, 1913.

31). Про це див. нижче - при обговоренні питання про Лютуа.

32). Хоч саме поняття "вплив" навряд чи можна визнати достатнім і ясним (див. "Філософія, як наука" - вступ до моїх "Лекцій з історії античної філософії" й окремо).

33). Зпоміж основної літератури вкажемо мало вартну M a x S c h l e s i n g e r : Geschichte des Symbols. В. 1921, L i e b t s a m n P. S.

1892; A. W ü n s c h e. Die Bildersprache des alten Testaments. 1906. Але основи символіки взагалі ще ґрунтовно не досліджені. Гарна книжка Е. В г у н - н е r: Das symbolische in der religiösen Erken - tnis. Tüb. 1914. Про символіку XIX в. - А. В а н ш - і е r в передмові до видання W a s c h e f e n ' a M. 1926.

34). Про вплив Плутарха див. цит. працю Д л о ж е в с ь к о г о ; треба продовжити працю в нім напрямі з тією ж ґрунтовністю і совісністю.

35). Мають на увазі, очевидно, псевдо - Діо - нісієві твори.

36). Про снi в Філона - К о в а л і н с ь - к и й у творах Сковороди вид. Бонч-Бруевича - I, 16, цитується Філона: "С(очинение) с писания вет - хаго завета". Твори Філона закінчені виданням Л. С с н и ' а й Р. W e n d l a n d ' a IV тома, В. 1896, індекси у друці. Німецький переклад під ред. Л. С о н н ' а продовжується Н. L e i z e g a n g ' ом (IV тома. Breslau, 1909ff.) і є великою допомогою при студіюванні Філона. Показчик літ. про Філона в U e b e r w e g ' a I, II вид., стор. 209-211. Зокре - ма важливі всі числення праці видавців творів Фі - лона. Про спорідненіх із Філоном філософів - у U e b e r w e g ' a I, § 74.

37). А саме в Stromata книга VII инн. Твори Клемента видані в "Patrologia graeca" M i g n e тт. VII-IX, також в вид. O. S t a k l . в U e b e r w e g ' a griechischen kirchlichen Schriftsteller, Bd. II - III. Брз., 1906-9. Література у U e b e r w e g ' a II, 52-54, головніша W. L e M o n t r u в вид. M i g n e тт. IX; P. H e i n r i c h . Der Einfluss Philos. auf die älteste christliche Exegese. Münster i. W. 1908. Останню літ. у U e b e r w e g ' a ; про можливі впливи Філона на Сковороду - див. цит. статтю В. П е т р о в а .

38). Див. зокрема "De principiis" IV i passim Твори видані у Migne тт. XI-XVII, видання Берлінської Академії Наук виходить з року 1899(до - сі IV томи). De principiis видав R e d e r e n - n i n g Leipzig. 1836. - З літератури вказівки - у U e b e r w e g ' a.

39). Твори Максима видані M i g n e в Pa - trologia graeca тт. XC-XCI. Літ. W a g e n m a n n

в Realenzyklopädie der protest. Theologie 12 т. і у
U e t e r w e g' a.

40). Твори Августина видавалися безліч разів
у М і є н і в Patrologia latina не тт. XXXII -
XLVII. Близькі вказівки у O. W i l l m a n n' a : Ge-
schichte des Idealismus. Ilt. 1908; в Dogmengeschich-
te. L o o f' a. Н а г н а с к' а, R. S e e b e r g' a
Відношення Августина до біблії: С. D o n a i s в
"Revue biblique" II-III, 1892-3; В l a s c h e r e в
"Revue augustinienne" 1902; E. D o r a s c h в "Zeit-
schrift f. katholische Theolog." XXXV, 1911 : к. R o -
m e i s в "Theologie u. Glaube", 1911, III, 9-12.
Дальші вказівки зокрема у А. Н а г н а с к' а op.cit.

41). Так у Ф і м е н к о в о ї . У Ф е -
з о б р а з о в о ї op.cit. в прим. 25 стор. 198
згадується можливість впливу Раймаруса, що
твори Сковорода міг читати "під час подорожі". Не
говорячи вже про те, що ніяких к о н к р е т н и х
зближень думок Сковороди з "просвіченою" філосо-
фією релігії Раймаруса ми в Б е з о б р а з о в о ї
не знаходимо, схожість витовмачення Біблії у Ско-
вороди з Раймарусом ще менша, ніж із Спінсзом. То-
му цю гіпотезу ми навіть не згадуємо в тексті.

42). Див. кн. В а с и л ь ч и к і в : Семей-
ство Разумовских. СПб. 1880. I-II.

43). Про нього (анснімно): Gregor Graf Rosu-
mowsky . 1757-1837. Eine tragische Episode der Fami-
liengeschichte von Cyrill v. R. Halle . 1915. Гр.
Розумовський видав 1789 р. в Лозанні книжку : R a -
z o u m o w s k y Grégoire: Histoire naturelle du
Jurat. 2 vols. (див. "Bibliographie der Schweiz"
II, 671, № 223000). Отже й після повороту зза кор-
дону в Ковалінського була можливість не тільки че-
рез Майнгарта, а й через Гр. Розумовського зносити
із Лозаною.

44). Ні на чому не обґрунтоване твердження
Б е з о б р а з о в о ї op.cit. з 198 про особис-
те знайомство Сковороди з М а й н г а р т о м .
Б а г а л і й op.cit. каже, що він не знайшов зві-
сток і в швайцарський бібліографії, і в літературі
з історії швайцарської культури XVIII в. зокрема у
P. W e m l e : Der schweizerische Protestantismus im
XVIII Jahrhundert. Tüb. . I-III. 1923-:, -отже мож-
на майже з повною певністю твердити, що Майнгарт
ні ч о г о не друкував і не грав видатної ролі в

дився 27-IX 1721 р. в кантоні Vaud, 1747р. дістав священство, 1750р. захопився квієтизмом, 1754 відмовився від посади, 1759 - від священства і прожив до кінця життя (а не тільки "вчив в 40-х роках", як каже Ш п е т ор.cit.) у Лозанні, + 21-I 1793 р.; його діяльність була дуже інтенсивною, його вплив дуже широкий (зокрема й у Німеччині), його громада в Лозанні була одначе змушена церковною владою звужити свою діяльність. Якись впливи Дютуа були в Лозанні ще до середини XIX в. (кн. В. Ф. О д о с - в с ь к и й бачив бібліотеку Дютуа в Лозанні ще 1847 р. - див. С а ж у л і н : Одоевский т.І М, 1912). Dutoit розповсюджене в Лозанні прізвище (див. "Bibliographie der Schweiz" де, м. ин., бракує ще романа M a r i e D u t o i t: Une Voliere. Lousanne. 1893, що є в каталозі британського музею) . Про Дютуа є досить велика література : про твори - І.-М. О у е г а r d : Les Supercheries littéraires. Р. 1847, II, 327; в і н с а м е : La France littéraire. Р. 1828, I, 739 (Dutoit названий Marc-Philippe, як і у примітці на екземплярі №3 у Віденській Унів. Бібліотечі) Encyclopaëdie des sciences religieuses. Paris. 1878, IX, 168; про життя й учення - І, С н а в а n н е s. I. Ph. Dutoit sa vie, son caractère et ses doctrines. L. 1865; в і н с а м е : в "Chretien évangélique" L. 1861; A n d r é F a v r e : Un theologicien mystique vaudois au XVIII siecle. I. Ph. Dutoit. Genève. 1911. Н е r z o g, „Chretien évangélique" 1865; Н е р р e : Geschichte der quietistischen Mystik in der katholischen Kirche. В. 1875, 515 ff; V e r d e i l, op.cit., t. III; Н е r z o g, „Realenzyklopädie für prot. Theologie und Kirche" Lpz. 1898, V, 105-9; Р. W e r n i e, op.cit., II, 177-190 и ин. 46). Хоч зближення їх на підставі такої загальної думки, як потрібне виявлення Бога - у світі, в письмі й у людини, можна б порівняти з шуканням у кожного, хто визнає $2 \times 2 = 4$, звязків, скажемо, з... Ньютонем! Потрібне також детальне порівняння, як і для отців церкви. 47). W e r n i e op.cit., 183 і passim, але у Дютуа значно більший аскетизм, ніж у Сковороди і часто - відсутність тієї радості життя, що характеристична для Сковороди. 48). Твори

B.L.de/von/Muralta 1. Lettres 1725; 2. Тож саме розширене ("et sur d'autres sujets"). 1728; 3. L'instinct divin. 1729. 4. Lettres fanatiques 2 vols. Londres. 1736; 5. Tables nouvelles par M. de Mura I t. Berlin. 1756, Про Муральта деякі загадки у *W e x m l e*, I, 166, 171, ..., зр. статтю Е. В. Г. о с к'а в *W e n e Z u r i c h e r Z e i t u n g* 23 VIII. 1923, №1136, монографія того самого автора готується до друку.

49). Вже був відомий за тих часів у Києві, були й рукописні переклади.

50). Успіх творів Сквороди серед масонів (А н т о н о в с ь к и й, що видав 1798 р. ч. 5, був масон; також ч. 4 з'явилося 1806 р. в масонському часописі "Сионский Вестник"; про масонів серед знайомих Сквороди див. у Б а г а л і я ор. cit.) з'ясовується інтересом масонів до в с я к о ї літератури з містичною зафарбкою (зр. хоч бн ту надзвичайно різноманітну літературу, що її популяризував відомий російський масон Шварц).

51). Див. примітки в виданні Б о н ч-Б р у с в я ч а. Він, напр., у Сквороди знаходить джерело одріжнення "душі" й "духа". Для цього розрізнення досить уважно читати "Св. Письмо!"

52). Відомості про Псевдо-Сквородинські рукописи - див. у Б а г а л і я ор. cit.

53). Але не маємо ніяких звісток про знайомство Київських кол із Плотіном безпосередньо (але з платонізмом знайомство було - див. в попереднім § замітки про К. Т. Ставровецького, Могилу то що).

54). В цьому, може й правий К о р я к (ор. cit.), але виступати проти середньовіччя вже не ви-значало за часів Сквороди виступати "проти вчителів" (див. про це попередній §).

55). У загаданій вище промові.

56). Див. у нас в попередньому §.

57). Див. у попередньому §.

58). Тут треба звернути зокрема увагу на те, що в певному сенсі картезіанство знов стає актуальним для сучасности (див., напр., працю К. Н а г т ш а н n: *Grundzüge einer Metaphysik der Erkenntnis*. Leipzig. 1921, 2 вид. 1925, про неї Н. Г. Г а д а м е р в "Logos" 1923).

59). На це вказує й Б а г а л і я ор. cit.

60). І М. Г р у ш е в с ь к и й ("З істо-

рії реліг. думки на Україні", Львів 1925, стор.91) вважає писання Сковороди "пам'ятками Київської школи".

61). Маю на увазі французький та швейцарський містицизм, почасти - Руссо, в Німеччині - Гамана та (почасти) Гердера. На цю тему - в останні часи W e r n e r, cit., D e l e k a t, Pestalozzi Leipzig, 1926.

62). Але ця думка не розповсюджена. Зустрінемо її у G. S i m m e l's : Das individuelle Gesetz в "Lebensanschauung"), почасти у E. M a i e r'-а Psychologie des emotionalen Denkens 1919; в останнє G. G u r w i t s c h. Fichtes System der konkreten Ethik. Tübingen 1924 зробив спрбу показати, що ідея індивідуального обов'язку була намічена ще в Фіхте.

-- Кінець I-ої частини --

Д О Д А Т К И

М о ї р е ц е н з е н т и .

Вже після видрукування передмови з'явилося кілька рецензій на I вид. моєї книги. А саме: В.З. в "Поступі", 1928 ч.3-4, стор.121-127 (під назвою "Українська філософія"), далі Я.К о л у б о в с ь к о г о в "Записках Ніжинського Інституту Народ. Освіти", т.VIII, стор.3-11 (стаття під назвою "До питання про філософію на Україні"), І. М і г - т с с н и к в "Jahrbücher für slavische Kultur", 1928, стор.82-83 і С. Г е с с е н а в "Современных Записках", ч.38 (відома мені в коректі). - До певної міри зв'язана з рецензією на мою книжку і рецензія на статтю мою в "Abhandlungen" Берлінського Укр. Інституту того самого п. В.З. в "Новій Зорі" 1928, ч.13 (115). В "Handbuch" у U e b e r - w e g-a видавець V тому (1928) К. O e s t e r - g e i s h тільки згадує книжку (а в доповненнях і статтю), не даючи їй ніякої оцінки.

Кілька зауважень - не стільки в оборону моєї книжки (бо я бачу в ній значно більше хиб, ніж усі автори рецензій), скільки для усунення цілого ряду непорозумінь, що повстали, може, з неясности та стислості мого вислову, почасти з інших причин.

Найбільш важливе зауваження - це ті доповнення, що їх дають окремі автори. Розуміється, з України походило й на Україні працювало значно більше філософів, ніж їх поіменував у книзі. Але річ у тому, що українська культурна сфера, як окреме ціле, існувала лише до 1/2 XIX віку. В другій половині XIX віку ми часто майже не можемо знайти слідів українського походження в українців, що виїхали за межі України, навпаки, на Україні чужинці не асимілюються з місцевим населенням психологічно, бо серед цього населення вже утворились (по містах) і з усто-російської культури, в яких навіть елементи російського "провінціалізму" вже зникали. Т о м у т о я не знаходжу місця і тепер в моєму нарисі для таких філософів другої половини XIX в., як Козлов (заувага В.З. й К о л у б о в с ь к о г о), Сеченов, Грот, Зеленогорський, Лянге (заувага Я. К о л у б о в с ь к о г о). Тому саме не знаходить вже в моїй книзі місця українець Редкин,

(заувага С Г е с с е н а), а тим більше Ф Лос-
тєвський та М. Ланілевський (заувага В З). А
знаходять місце такі люди, як Велланський, які жи-
й ще за часів, коли ще всюди унала народня мова
й які з національного оточення молодих літ принес-
ли психічні свої риси готовими на чужину, що і в
ни саме як "чужину" заприймали и одчували, яка як
"чужина" ними приймалася и відчувалася. Тим то ве-
ликої ролі набірає для цього періоду свідомість фі-
лософа своєї належності до українського народу,
бо ця свідомість призводила часто й до плекання в
собі національно психологічних рис характеру та
думки. Тому зокрема вважаю потрібним відмітити Ту-
ган - Барановського. Коли декого з рецензентів ди-
вує, що в мене є "навіть" Кістяківський (С. Г е-
с с е н) та "не українець" Зібер (Я. К с л у-
б о в с ь к и й, стор 6), та "нічим не зв'язаний з
Україною" В. Лєсєвич (там саме, стор. 6 та 9), то це
тільки свідчать про незнайомство рецензентів із іс-
торією української культури в ХІХ віці і з біогра-
фіями авторів, що про них вони пишуть. До речі ме-
не дуже дивує, що мої рецензенти якось мало звер-
нули увагу на перші розділи моєї книги, де я роз-
виваю мої принципові вихідні точки погляду. Проти-
них вихідних принципів треба полемізувати, а не
проти окремих тверджень та місць у книзі, які ціл-
ком залежні від цих основоположень моєї книги. За
уваження п. проф. Колубовського, що в мене, мовляв,
"хисткий принцип" (стор. 4) вибору осіб, що їх я
зараховую до українців, наводить мене на думку, що
шановний рецензент просто не читав деяких розділів
моєї книги. Коли б п. п. рецензенти звернули увагу
на те, що робиться вже десятки років в європейсь-
кій історії духовної культури (згадаю тільки праці
На д л е р а й цілої школи З а в е р а з і с т і-
нім. літератури), то вони побачили б, що нікому і
не впале на думку сумніватися в належності Шлегеля,
Гегеля, Гельдерліна та Шелінга до швабської лівни
в розвитку німецької поезії й думки; але ж усі в-
які з пункту погляду шанов. проф. К о л у б о в с ь-
к о г о "нічим не зв'язані з Швабією" (крім поход-
ження і молодих років! справді - "дрібняк"!)
Тому на зауваження в тім напрямку, що, мовляв, ти
або ти українець із походження "нічим не зв'язаний
з Україною", дозволяю собі не звертати аж ніяко

Цінні доповнення до мого списку укр. мислен-
ників має п. В. З. Деякі імена мені були відомі, +
але я обминув їх, як не с у т о філософічні
(Ушинський, П. Величковський, К. Невомлін...), деякі,
на мою думку, занадто дрібні, щодо їх ф і л ь о -
с о ф і ч н о г о значіння (М. Ковалевський, І. Лу-
чицький, М. Троцький і т д.). Деякі імена я прий-
няв до 2 видання книги. Значно менше дають мені
доповнення п. проф. Колубовського. Серед цих допов-
нень є чомусь Екзблад (стор. 5), що його в моїй кни-
зі згадано (стор. 100; рецензент легко міг знайти
це ім'я в індексі). Поміж інших пропущених тільки
пропуск Спіра є справжньою хибою книги (в друге ви-
дання він вийде, в першому я його пропустив, бо про
його відношення до української культурної сфери не
міг знайти ніяких даних, але які тепер у мене є).
Міні - дрібні діячі, або люди для України зовсім
чужі (див. вище). Наприкінці рецензент подає підра-
хунок мною названих і пропущених імен, мовляв -
23 та 12. Дивна арифметика! Не покладаючи ніякої
ваги на кількість імен, я все ж повинен констату-
вати, що "згадано" мною що найменше з сотку імен,
яких автор або не уявив у книзі, або ж не хотів
передрукувати в своєму списку. В кожному разі така
"арифметика", що робить зі 100 - 23, вже на межі
недобросовісного інформування читачів про зміст
книги, що їм не є приступна.

Але обличчю питання про повноту. До неї я й
не стремів. Дехто з рецензентів робить і шерг за-
уважень щодо самого змісту книги. Зауваження щодо
невдалого в частинах розділу матеріалу приймаю ціл-
ком, хоч ліпший поділ дати теж не дуже легко. (За-
увага проф. Я. К о л у б о в с ь к о г о щодо наз-
ви відділу "вплив Гегеля" базується на непорозумін-
ні. Цей відділ має назву "Київська Академія в пер-
шій 1/2 XIX в. Вплив Гегеля" - див. у "змісті" кни-
ги. З коректурної помилки на титульній сторінці за-
лишилася лише другий рядок назви; на наступ. сторінці
назву видрукувано вже правильно. Чи вдале саме спо-
лучення цих 2-х тем в одній главі, - питання інше).
Важливіші питання принципів. П. В. З. під-
носить питання про "практичний" ухил славянської +
(або тільки російської та укр. філософії). Своєю
думкою на це питання я висловив у статті моїй у 38т. +
"Современных Записок" і для мене є цілком ясно, що

велике значіння в історії філософії може придбати лише суто "теоретична" постать (до речі - це так було і в історії релігійної філософії - згадаймо хоч отців церкви). Другої думки п. В. З., що чеська та польська філософія своїм духом позитивістичні і безрелігійні, я не можу прийняти. Бо для мене всеж і польський месіанізм є найхарактеристичнішою течією польської філософії, а Коменський та Хельшицький є більш характеристичні для чеського світогляду, ніж Масарик. Треба зауваження п. В. З., що, мовляв, протестанських "ухилів" ув українських мисленників немає, теж не можу прийняти. До думки опісї я прийшов не "під впливом М. Грушевського" (до праць акад. Грушевського з іст. релігійної думки я, на жаль, повинен поставитися досить негативно), а під впливом самостійних студій над відповідним матеріалом. В инчому місці думку свою я обґрунтую. Але я не негую того, що основа думки в багатьох українців є с х і д н а християнська філософія (східні сті церкви). Та це ж не виключає можливості "ухилів" в той або инчий бік. Про це - в инчих моїх працях. В кожному разі мушу визнати, що п. В. З. поставив дійсно основні для моєї книги питання. Через "історіографічний" характер книги доводиться мені чекати можливості розвинути мої думки в инчому місці.

Дрібні, ба, навіть дрібязкові, є здебільшого зауваження п. проф. К о л у б о в с ь к о г о . На деякі з них, одначе, треба відповісти. Рецензент незадоволений високою оцінкою, що її я даю Юркевичеві. Ніяких доказів несправедливості такої оцінки він не дає. Оригінальність і самостійність думок Юркевича, його цілковита свєрідність вирізняють його зпоміж усіх инчих філософічних мисленників, що писали рос. мовою в ХІХ в. В цій високій оцінці Юркевича я вже не одинокий (пор. Ш п е т а , Я к о в е н к а). Коли зде надмірне перебільшування значіння минулого, то ще гірше несправедливе опльовування цього минулого! Ще незрозуміліше мені, чому рецензент вважає означення "ідеалістичний позитивізм" "самопротиворічним"? Чи ж не визначує влучно такий термін, напр., напрямку філософії Фр. Brentano ? а почасти й феноменології ?

Назву "сфера польських та малярських культурних впливів" рецензент навіть не зрозумів як слід

і пропонує вставити до неї Спіра (що ні до поляків
ані до мадярів не мав ніякого відношення). Я вважаю
неможливим зливати Галичину, Буковину и Угорську
ку Русь із Великою Україною. Невже це можливо?

"Вплив філософії на ширші кола" автор хотів
би викреслити. Це, мовляв, не відноситься до історії
філософії. Рівно ж не належить туди і "народний
світогляд" (стор. 7). Це, кажучи мовою рецензента,
- якесь непорозуміння! Чи не бачив він в
Європейських мовах праць про народний світогляд? Чи
не чув він про звязки між мітом і філософією? про
перехід мітології у філософію? Чи не бачив він
сили праць про філософію Шіллера, Гете й романтиків?
Чи не вважає він, що напр. для історії російської
думки не так важливий Достоевський, як, скажемо,
якісь провінційальні професори філософії, або
другорядні філософські письменники?

Зате п. К о л у б о в с ь к и й дещо в своїх
працях не знайшов, - а саме - ще живих філософів.
Вірно, що можна б і про них дещо сказати, але
я - з певних причин - відмовився від цього завдання.
В кожному разі, "українських марксистів" Семковського,
Рожицина та Асмуса він і в инчому випадку в мене б
не знайшов. По-перше чому вони "українські" б і л ь ш е,
ніж Лесевич або Велланський? По-друге, навіть у спеціальній
історії марксизму навряд чи для цих авторів знайдеться місце;
я був би дуже вдячний, як би мені вказали, в чому
м у саме їх значіння в історії марксизму!

Далі йдуть самі "непорозуміння". Що Лесевич
- не українець - це відкриття шановного автора. Що
більше відкриття, що Грот був українцем ("по місцю
служби"! Це, очевидно, важливіше, ніж місце, до
якого прив'язує людину її народження та національна
свідомість!) і навіть мав би замінити Лесевича в
моїм нарисі! Що я вважаю Зібера "вульгарним матеріалістом"
- теж "відкриття" (див. у мене стор. 152).
Що Кістяковський "марксист - ревізіоніст" -
це найжахливіше непорозуміння! Що Туган-Барановський
"ревізіоніст" - це може й так. Але для філософа
це абсолютно нецікаве, бо ж філософічно більшість
ревізіоністів не тільки від Маркса, а й від Гегеля,
в своєму світогляді аж ні ч о г о не залишають!
А сполучені Потебня, Кістяковський, Туган-Барановський
в одній главі з причин, що надто

ясні. Кінець XIX в. - початок XX в. - це період підйому філософської творчості. Філософічні інтереси знаходили собі часто вихід у філософії окремих наук. Пестеля, Кістяківський, Туган-Барановський дуже типові представники цього періоду.

Деякі з зауважень п.п. проф. М і р ч у к а і С. Г е с с е н а (які в цілому обмежуються прихильною оцінкою могої праці, не зупиняючись на жеталах) базуються на тому, що рецензенти забувають про історіографічний характер могої праці. В передмові я згадує про можливість виходу й "Нарису історії філ. на Укр.". Тепер саме вихід цієї праці затримався. Бо ж українські видавництва "таких" книжок не друкують! Рецензенти могої більше задовольнилися б може тим матеріалом, що філософічно цікавіший, що вийде в цю другу працю. В історіографічній праці мені й доводилось обмежуватись історіографією.

Наприкінці вважаю своїм обов'язком висловити мою щиру подяку всім рецензентам за вказівки на помилки й пробіли. По змозі я приймаю їх на увагу. Як я звертаю увагу на це в передмові, ця праця є більше під часу мого дозвілля, ніж темою моїх головних наукових інтересів, і я найбільше бажав би, щоб темою цієї зацікавився хтось із фахівців - українознавців, що міг би її обробити в належний спосіб.

Д о п о в н е н н я и п о п р а в к и .

- До стор. 9. До списку прочитаних автором д о п о в і д і в треба додати ще: в Укр. Істор.-Філософ. Товаристві - "Філософська метода Сковороди", "Дві глави з книги про Сковороду", "Метафізика Сковороди". "Сковорода і німецька містика"; в Рос. Історичному Тов. в Празі - "Сковорода и античность", "Философское чтение в Киев. Духовной Академии в XVII-XVIII вв."; в "Философском Обществе" - "Философия Г.С.Сковороды".
- До стор. 19, прим. 5. Моя замітка про статтю Мірчука в "Ruch. filozofický", 1929, I.
- До стор. 38, рядок 2-3. Б у л а ш о в Г.: Український народ в своїх легендах і релігійних воззрениях і верованнях. Випуск I, Київ. 1909.
- До стор. 38, прим. 4. Н. О. Л о с к и й: Мифическое и современное научное мышление, "Путь", 1929, 14; Т. Н. - W. D a n z e l: Magie und Geheimwissenschaft in ihrer Bedeutung für Kultur und Kulturgeschichte, Stuttgart, 1924, E. C a s s i - r e r: Philosophie der symbolischen Formen. II. Das mysthische Denken. Berlin. 1925.
- До стор. 48, прим. 8. Нова праця S c h n e i d e - w i n a / Heidelberg. 1929, не була мені приступна.
- До стор. 64. До письменників часів ренесансу треба додати Петrarку, Н. Кузанського, Агрипу Нетесгаймського (не тільки "можливо", а напевне).
- До стор. 73, прим. 19. Список "Зеркала Богословія" Ставровецького переходується у Відні в библ. Hofbibliothek.
- До стор. 75, прим. 33. Памятки українсько - руської мови і літератури", т. V, Львів, 1906, стор. 231, 233, 273, 284 і ин.
- До стор. 80, прим. 57. Твір Зернікава (I частина) вийшов друком - "Православно-богословское исследование об исхождении св. Духа от одного только Отца". Переклад з лат. мови Б. Д а н и л о в и ч а . Почаїв. 1902. В цій частині лише свідомства отців церкви.
- До стор. 83, прим. 69. "Памятки українсько - руської

мови і літератури", т. V, Львів. 1906. Стор. KLI II, L XI, 5, 275, 279, 298.

До стор. 84. Зразком для дослідників К. Академії могла б бути цікава розвідка W l a d i s ł a w T a t a r k i e w i c z. Materiały do dziejów nauczania filozofji na Litwie. Krakow. 1922,

що присвячена навчанню філософії у Віленському колегіумі. Лише завдання українського дослідника ускладнюється тим, що в Києві не було виробленого й усталеного типу викладів, що лежали в основі навчання у католицьким Віленським колегіумі. До речі можна припускати, що у Вільні серед професорів були й українці (з Галичини). До стор. 85-III 2. Уся глава про Сковороду на мій погляд зараз вже перестаріла. Мною виготовлена до друку більша праця про Сковороду, підсумки якої я спублікую в близькому часі.

Щ е о д и н " р е ц е н з е н т " .

В останній момент до моїх рук дістався збірник "Войовничий матеріалізм" (Харьків, 1929, т. I), в якому віддрукувана стаття, підписана "П. Ганин"; значна частина її присвячена моїм працям - чомусь виключно тим, що виходили, як підручники для студентів.

Стиль цієї "рецензії" - непристойний. Не тому "непристойний", що вся стаття о б м е ж у є т ь - с я лайками на мою адресу, - я припускаю, що автор статті має право мати свої власні уявлення про літературну пристойність і про завдання наукової полеміки. (Що тут справа не тільки в моїй "контр-революційності", це я бачу із того, що в збірнику таким самим тоном і в тому самому стилі говориться і про матеріяліста і комуніста проф. С. Семковського. Що ж? Уявлення про наукову полеміку як про сварку "баби Параски та баби Палажки", або про листи запорожців до турецького султана може навіть у душі українських народніх традицій.) А тому, що всі зауваження автора збудовані на п е р е к р у ч у в а н н я і й ф а л ь ш у в а н н і того, що говориться в моїх книгах. Для чого ці порекручування не зовсім зрозуміло, бо я розуміється остільки далекій від матеріалізму, що, здавалося б показати, що мої думки різко розходяться з матеріалізмом, автору не було б важко і без фальшування питат і приписування мені того, чого я не говорив. Це перекручування, згосжуся, не завжди є навмисне, а часто базується на нездібності зрозуміти - до речі до - сить елементарний - матеріял, який "рецензент" знайшов в моїх книгах. Коли автор напр. вважає, що моя логіка знаходиться під впливом кантіанства "мар-бурзької школи" і психологіста і релятивіста Геллера одночасно, то лише стискаєш плечима. Майже усі "зауваження" в тому ж стилі. Основне стремління рецензента показати, що мною керують лише політичні мотиви. Один приклад через його занадто вже гумористичний характер варто навести. В моїй "фі-

льософії на Україні" я звертаю увагу на той факт, що національні властивості філософічної думки часто ведуть до помилок. (див. це видання - стор. 16); як приклад наводиться напр. "висока оцінка в англійській філософії "простоти", як характеристики правди, "симетрії" у тій самій функції - у французькій філософії", - цілком ясно, що приймати "п р о с т о т у" думки за доказ її п р а в д и - в с с т и є найелементарніша логічна помилка. Але автор "рецензії" бачить в цій моїй фразі ... комплімент "англійському імперіялізму" - здається досить !

Тільки дві замітки не на адресу "рецензента", а з приводу деяких його думок. "Рецензент" закидає мені, що я не простежив впливів матеріялізму на старій Україні. Дуже добре. Завдання автора було б показати при допомозі зібраного ним матеріялу, що такі впливи були. Він же наводить довжелезний список інституцій, які займаються "філософічними" студіями на Рад. Україні. У цих інституцій є кошти, їх співробітникам приступні книгозбірні й архиви, в той час, як мені доводиться користатись лише тим скромним матеріялом, який можна знайти в за к і д н і й Європі, бо ні Велика Україна ні Галичина мені зараз не є приступні. Отже нехай хтось на Великій Україні фактами докаже, що я помиляюсь, доповнить мою працю, або фактами спростує її. Запевняю автора статті, що у нього помилковий уявлення про психологію "буржуазних" дослідників (нехай вже я буду "буржуазним" дослідником за цією дикою термінологією), і що вони тільки радіють, коли результати їх праці попередже дальша наукова праця інших наукових працівників. Але поки ніякої наукової праці не зроблено, до того часу кожний вчений може не рахуватись з безпідставними зауваженнями і має право вважати численні інституції і їх співробітників просто "порожнім місцем". Що в арсеналі новоявлених філософів із "Войсничого матеріялізму" ніякого знаряддя крім лайки та заучених і зле перетравлених чужих слів, поки немає, про це свідчить цілий збірник. Але з таким знаряддям далеко не підеш, - та не тільки в "буржуазних" країнах, а і в комуністичних і в яких хочете інших.

Не сховаю, однак, від читача, що одна деталь п р и є м н о вражає. Це той факт, що сам автор

"рецензії", мабуть, почував себе не зовсім добре, друкуючи її, і тому вважав за ліпше не ставити під нею свого власного ймення.

І н д е к с

Літера "н" в скороченні слова "наступна", ст-
же 102 нн визначає "сторінка 102 і дві наступні".

Абеляр 20,60	Берклі 20,82
Августин 50,60,65,97,108	Білий В. 106
Авероес 60	Біднов В. 102,106
Авіасаф-дивАльгазали	Білецький О. 73,75
Авіцена 58,60	Булобоцький А. 75
Аґріна Четесгаймський 64,83	Бистрицький К. 67
Аделяр Батенський 50	Боальо 81
Альберт Великий 44,50,60	Бобров Є. 30,33
Альгазали 41н,47	Богомо(д)левський Іоаким 59,69,83
Альстед І.Г. 61	Боден Ж. 64,81,83
Альфарабі 48	Боецій 60
Амієль 95	Болотов 84
Андреев І.Д. 47	Бонавентура 60
Ансельм Кентерберійський 60	Бонч-Бруевич 91,98,103нн, III
Антонович Дм. 26	Боске 81
Антонівський М. 90,III	Босняновський 47
Апостол П.Д. 83	де Браге Тихо 76
Аристип 43	Братановський І. 59
Аристотель 20,22,30,41-46,59н,67,73,99	Бреїе 14
Арнат 79	Брентано Фр. 118
Архангелівський 49	Бродський Конст. 59
Асмус 119	Бронзов 40
Атанасій Александрійський 43	Брукер 67
	Бруно Дж. 64,83
	Будей 62н,65,70,77,79,82
	Бузук 94
	Бужинський Гавр. 75,83
	Бужинський П. 104
	Булашов 32,121
	Буле 26
Баадер 101	
Бавмайстер 65н,82	
Бавмгартен А. 82	
Багалій 90-96,98-106,109,III	
Балухатин С. 51	
Баранович Лазарь 34,69,80,97	Барон 73
Барсуک-Мойдза 67	Василіа Великий 43н,46
Безрицький 48н	Васильківський М. 106
Безобразова М. 44н,49,108	Васильчиків кн. 108
Бексн Фр. 30,62,64,82н	Величко 70
Беме Я. 32,102,III	Велланський 20,30н,119
	Величковський Паісіі 117

Вернет І. 91
Верховський 75
Вівес 64, 81, 83
Вігель 84
Вілінський С.Г. 71, 78
Вінклер І.Г. 65, 82
Виговський Василь 59
Витинський Ст. 103
Вишенський І. 69, 74
Вишневський Гedeон 59
Вишневський ген.-м. 87
Вишневський Д. 71, 76, 83
Вовенарг 95
Возняк М. 48, 69, 71н, 102
Вольтер Фр. 65
Вольф Хр. 30, 65, 82, 99н, 102
Волчанський І. 58
Вундт В. 14, 19н

Гаврилов М. 67
Галятівський Іоанікій 56, 60, 64, 75н, 80н, 83, 97
Гамалія С. 81
Гаман 112
Ганкевич Кл. 13, 19, 29
Гевелій 76
Гегель 13н, 19н, 116, 117, 119
Гельдерлін 116
Генцкeній 67
Гербіній 80
Гердер 112
Гес-де-Кальве 91, 102
Гессен С. 115-120
Гяфлер 123
Глсвацький В 59
Гобз 62, 65
Гоголь 70
Гогоцький 31н
Голубев Ст. 73н
Голубінський 49
Гораций 97
Горбачький Д. 58
Гордієвський М. 94, 106

Грасвський 81
Григорій Богослов 13, 46, 50
Григорій Нисський 46
Грузинський О.С. 95
Грушевський Мих. 32, 47н, 58н, 71н, 74, 80, 111, 118
Гуго де-сен-Віктор 26, 60, 77
Гуго Страсбурський 60
Гюе 81

Гаврііл арх. 91
(Псевдо) Гален 60
Галілей 76, 80
Гергард 63, 79
Герес 50
Гете 119
Гізель Інокентій 58, 69н, 74, 80

Гордон П. 71
Грабе І.Е. 70
Грот 115, 119
Гроцій Гуго 65
Гурвич І. 78, 83
де-Гюион 98

Давидович 121
Дамаскін І. 42, 44, 45н, 49, 58

Даніїл Заточник 45
Данилевський Г.П. 91н
Данилевський Н. 116
Даньковська 95
Декарт 30н, 62, 64, 73н, 81н, 100

Демков 93
Демокрит 43, 50
Діоген Лаєрцій 60
Діоген Синопський (кінік) 43

(Псевдо) Діонісій Аеропатит 43н, 97, 106
Дложевський С.С. 94, 99, 107

Довгович Василь 25

Дорошенко В. 105
Дорошенко Дм. 68, 105
Достовський 116, 119
Дубневич Амвр. 58
Дунс Сьот 44, 60, 76
Дурилін 105
Дьота 98, 109н

Емебляд 117
Епіктет 43, 45, 67
Еразм 64, 83
Еріугена 20
Ерн 37, 93, 95, 99, 102

Євшан 106
Єршов 30н
Єфименкова О. 92, 99, 103,
105, 108н
Єфремов 69, 71н, 95, 105н

Житецький П. 38
Жихарьов 84

З. В. 115-120
Завер 116
Заївія В. 96, 105
Зарудинський 103
Зеленогорський Ф. 92н, 99,
105, 115н

Земка Тарасій 69
Зенон (стоїк) 43, 60
Зернікав А. 63, 64, 69н, 80
121

Зізаній Лавр. 73
Зібер 116, 119
Зіньківський В. 99, 106
Зинсвій Отенський 45
Золотницький В.Т. 68

Ізмайлов А. 93
Ізвлевич 69
Ілінський Ф. 73
Іоан екзарх Болгарський 45
Іоан Златоуст 46, 50
Ісаїя-монах 76

Кавуник див. Велланський
Казачинський Мих. 58, 66, 87
Каліграф Вол. 59, 65, 69, 88
Калиновський Ст. 58
Кажужняцький Є.І. 73
Кант 22, 66, 73н, 82
Кардан 64, 81, 83
Карсавін Л. 80
Карташов 79
Квінтіліян 60
Квінштедт 63
Кебес (Кевис) 67
Кеплер 76

Кістяковський Богдан 116,
119н
Кирил Александрійський 43
Кирил Єрусалимський 43
Кишка 69

Клемент Александрійський
97, 107
Ковалевський (знайомий
Сковороди) 69

Ковалевський М. 117
Ковалівський О. 94, 106
Ковалінський М.І. 88, 90,
92, 97н, 104, 107нн

Коген Г. 14
Козельський Я. 67
Козлов А.А. 115

Козлович І. 59
Коковцов 41, 48
Колачинський П. 58
Клубс-ський Я. 30, 33, 96,
115-120

Ксменський 65н, 76, 81, 118
Кониський Георгія 58, 63,
81н, 87, 100

Концевич Герман 59
Копернік 72, 76, 81
Копистенський Зах. 70, 73
Коряк В. 71, 94, 111
Косов С. 58, 69

Ностомарев М. 37, 104
Котович 106
Краснюк 93

- Крип'якевич 69
 Кримський А. 41, 48
 Кроковський Іосаф 5№, 69
 Кронер Р. 14
 Ксенофан 60
 Ксенофонт 67
 Кувечинський А. 59
 Кудринський 93
 Кузанський
 Кулябка Сильвестр 58, 66
 Курбський кн. 43нн, 49нн, 70
 Курцевич І. 69

 Лашевський В. 66
 Лебедєв А. 92н
 Лезенгук 76, 81
 Левицький Іл. 58
 Левицький Орест 70
 Левицький Нечуй І. 37
 Леонтовський 105
 Лепарський П. 78
 Лесевич В. 3Ін, 73, 116, 119
 Лизанівський І. 106
 Липинський В. 33
 Лобода А. 83
 Лодій П. 32, 82
 Ложиженський О. 95
 Лопатинський Т. 59, 61, 69, 75
 Лоський Н.О. 38,
 Лубяновський 92
 Лукіян 97
 Лучицький 117
 Льок 82
 Люлій Раймунд 44, 60, 75н
 Лютер 72, 79
 Ляйбніц 22, 24, 65, 73, 82
 Лянгє Н.Н. 115
 Лятос Ян 70

 Мазепа 80
 Майков Л. 104
 Маймекід Моксей 41, 48
 Майнерс 68
 Майнгарт Д. 98, 108н
 Макіявелі 58, 64, 81, 83

 Максим Грек 45
 Максим Ісповідник 45, 97
 Маланюк С. 93
 Мальбранш 99
 де Мамбрін див. Лютуа
 Маркович Я. 75нн, 78н, 81н
 Маркс 119
 Масарик 25, 118
 Маслов С. 62, 73, 75, 78, 83
 Мелянхтон 72
 Мірчук І. 25, 94
 Миславський А. 65
 Миславський С. 59, 63, 66,
 80, 82

 Михневич 31
 Могила П. 3Ін, 57н, 63, 69,
 73нн, 83, 111
 Молзалецький В. 83
 Мойдза див. Барсук
 Мономах Володимир 45
 Морев І. 78
 Морозов 75, 78н
 Музичка 94
 де (фон) Муральт 98, 111

 Надлер І. 116
 Наторп 14
 Нашинський Давид 58, 69,
 79, 81н

 Неверов 41
 Неволін К. 117
 Немезій 50
 Немирич Ю. 69
 Нерунович Ін. 59
 Нечуй-Левицький див. Ле-
 вицький

 Нил 97
 Нил Сорський 45
 Новіков 68
 Новицький О. 31, 33
 Ньютон 72, 76

 Огієнко 33, 69, 80
 Одоєвський кн. 110
 Озерський Сильван 58

Окам 20, 22, 75
Онуфрій арх. 76
Ориген 44, 97
Осинський 69

Панов 47
Пекарський 78
Пелех П. 94н, 102н, 106
Перетц В. 47, 49, 76, 78, 80, 84
Петро Ломбардський 48, 50, 60
Петрарка 121
Петров В. 33, 94нн, 99н, 106н
Петров М. 69нн, 74нн, 81, 84, 92, 102н

Піко де Мірандола 64, 83
Пітагор 43
Плстон Гемістий 64
Плотин 46, 50, 60, 95, 111
Плутарх 95, 97, 104, 107
Плстон 20, 22, 43н, 46, 50, 60, 68, 99

Полетика Г. 67, 83
Полоцький Симеон 75н
Пономарьов А. 78
Попель Амвросій 103
Попов А. 51
Поповський Ін. 58
Порфїрій 43, 46, 50
Потєбня О. О. 38, 119
Правицький Я. 91
Прибилович Ст. 59н, 77
Прекл 46, 101
Прокопович Теофан 58, 61нн, 65, 69н, 75н, 78-84, 87, 100, 105

Прокофьев П. 33, 95
Птоломей 76
Пурхотіи 64н, 81, 100
Пуфендорф 62, 65, 83

Радлов 30, 49, 75
Раймарус 108
Расін 81

Редькин 115
Рібеира 79
Рильський Ф. (Т.) 37
Роберт Гольцот 61, 75
Ровінський Л. 84, 96
Родоський 73
Розумовські (Григорій та Лев) 98, 108

Рожицин 119
Руджієрс 14
Русо 112

Савіцький 76, 83
Саківич К. 57, 69
Сакулін 110
Самарин 78
Саніга 69
Сатановський Арс. 76
Свенціцький 45, 51
Север 79

Семененко П. 25
Семирадський Г. 26
Семковський 119
Сенека 60, 68
Серебренніков 71
Сеченов 115
Скибинський 60
Сковорода 25, 30нн, 37, 50, 70, 74, 80, 87-113
Славінецький Е. 49, 69, 73, 75н

Сломинський Г. 58
Слєтвинський 103
Смотрицький Г. 95
Смотрицький М. 69
Снелій А. Б. 70
Соболевський А. 48, 75
Сократ 33, 43, 67
Сорлей 14
Сохацький П. 68, 84
Социн 79
Спатенбергєр 43, 51
Спекторський Є. Б. 72
Сперанський М. 41

Спіноза 65,73,81,92,97,99,105,108	Філон Александрійський 60,95,97,99,105,107
Спір ІІ7н	Филипович Ат. 76
Срезневський В.91	Флоринський К. 103
Срезневський І.91	Флоринський Ав. 58
Сріблянський М. (Шаповал) 105н	Флоровський Г.В. 33
Ставровецький Кирил Тран-квіліон 57,64,73,111,121	Форлендер К. 14
Старушич Зін. 69	Франко І. 38,104
Стефанович К. 78	Хаавен - див. Шовен
Стобей 60	Хальцидій 50
Суарец 61,65,79	Халівський див. Данилевський
Сумцов 37н,71,74,75н,80,92,95,100,105н	Ханенко М. 75,77н,83
Тері Шартрський 51	Харлампович К. 51,69нн,75
Темістій 60	Хельчицький 118
Тітов Ф. 69,71,74,84	Хиджеу 91
Тіхонравов 47	Хмельницький І. 66,84
Товкачевський 93,105	Цабарела Я. 64,83
Тодорський С. 69	Цвєтасєв 75
Тома Аквінський 44,60,73	Цицерон 44,51,60,68,97
Томара 87н	Чарнуцький Хр. 58,83
Томилович Іосаф 59	Чачковський 32
Троїцький М. 117	Чижевський Дм. 19н,33,72,74,77,80,82,95н,99
Трфимович Й. 58,69	Чижиков Л. 96
Туган-Барановський 119н	Чистович 78
Туптал(енк)о Дм. 75н,83,95	
Турський 105	
Туркевич Т. 59	
Уатсон 68	Шад 25,31
Ушинський ІІ7	Шахматов М. 47
Фальковський Ір. 58,84	Шварц ІІІ
Федорович Владислав 32	Шелер Макс 14
Федорович Іван 32	Шелінг ІОІ, ІІ6
Федоровські Ф.і І. 103	Шілер ІІ6, ІІ9
Фелюшка 105	Шляпкін 75,84
Фенелон 65,81	Шовен Ст. 64,81
Феслер 26	Шпет 25,31нн,46,69,73,82н,94,104,110
Філарет 84	Штелін 75
Філіповський Іс. 58	Шербаський 58,81
Філопон І. 60	Шурат В. 29,45н,48,50,69н,73,75,77,82

Юліян-Відступник 58,60

Юл 82

Юркевич П.Д. 25н,30ни

Яворський М. 94

Яворський Ст. 58,61н,69 ,
75,77н,83

Яковенко Б. 31,99

Яновський Т. 75

Яршевицький Ін. 58

Ясинський Варлаам 58,69

Annat I., 49.

Bachofen IO7.

Baumker Cl. 77.

Bäumler A. 82, IO7.

Baltzer O. 48.

Bantisch-Kamenski 63.

Bauer 80.

Baumeister 63.

Baumgartner M. 49.

Beer G. 48.

Besobrasoff M. v. 44, 49, IO6.

Blachere IO8.

Bouiller F. 8I.

Bréhier I9.

Breton I. I49.

Brock E. III.

Brun M. IO9.

Brunner E. IO7.

Buddeus 77, 79.

Bukowski A. 79.

Bülfinger 77.

Chauvin S. 8I.

Chavannes I. IIO.

Cichovius N. 80.

Cohen H. I9.

Cohn Ionas I8.

Cohn L. IO7.

Delekat II9.

Donais P. IO8.

Dorsch E. IO8.

Duhém P. I8, 73.

Dutoit I. Ph. IO9.

Dutoit Marie 75, IIO.

Ermoni 49.

Falkenheim I9.

Favre A. IIO

Fischer Kuno I9.

Foerster R. 48.

Fournier 8I.

Frank S. I9.

Frank Erich 82.

Gadamer H. G. III.

Garfein-Garski I8.

Gerhardt 79, 83.

de Ghillinek 49.

Gilson 73.

Gomperz Th. I8.

Gothlein Eb. 72.

Grabmann M. 49, 73.

Gräbner 38.

Güttler C. IO6.

Guirand IO9.

Gurwitsch G. II2.

M-me de Guyon IO9.

Hankewicz Clemens 29, 38.

v. Harnack Ad. IO6.

Hartmann N. 82, III.

Hasse F. 95.

v. Haven 80.

Heidegger M. 73.

Heinisch P. IO7.

Henderson T. 48.

Heppe IIO.

Herbinus 80.

Herzog 79, IIO.

Théophile Dutoit

Turnwald R. 38.

Ueberweg 49, IO6, IIO.

Vapereau 8I.

de Vaux 47.

Verdeil IO9, IIO.

Villenmier H. IO9.

Vorländer K. I9.

Wagenmann IO7.

Weisbach W. 72.

Weber Max 25.

Wendland P. I07.

Wernle I08, I10 ,

Willmann I08.

Wünsche I07.

Wundt Max 20.

Wundt W. I9.

Zeller Ed. I8, 20.

Zeltner G. 77.

von Yxküll I9.

ДРУКАРСЬКІ ПОМИЛКИ.

<u>Стор.</u>	<u>Ряд.</u>	<u>Надруковано:</u>	<u>Мусить бути:</u>
13	40	пробіл	„Kriegspsychose“
15	19-20	пробіл	die Sitten
17	4	/II/	II/
--	29	ідеина	ідейна
18	12		викреслити "in "
--	19	phisque, Duhem	physique, Duhém
--	24	narodova	narodowa
19	7	Kuno	:Kuno
--	13 i	дали	див. "Доповнення"
20	33	пробіл	Politika
29	13	Kraham	Krakan
		Rzeczow	Rzeszow
--	22.	cia	dcii
30	39	про -;	про;
31	29	оціну	оцінку
38	23	Brutii, fonctoin	Bruhl, fonctions
42	34	осуд - iudicium	осуд - iudicium
45	27	лїсїс	лїсїс
47	9	мала/	мале
--	18	политичних	политических
--	28	нциклопедическій	энциклопедический
49	21	Framefara	Frankfurt
57	29	Транвіліон	Транквіліон
58	43	Щербанський	Щербацький
63	35	Гергард	Гергард
65	5	Гроцій	Гроцій
--	45	фільософією	фільософії
67	13	Анофегмы	Апофегмы
74	2	"Отже цей звязок"	отже цей "звязок"
--	29	ci	cit
--	30	традиції	традиції"
75	3, 12, 16	ci	cit
	23		
75	24	тног	этног

75	35	кусів	курсив
77	23	пробіл	Jena
--	24	Jena	Tübingen
79	25	Гергард	Гергард
80	33	20-30.	20-30/.
81	2-3	Leeuwehoek	Leenwehoek
--	3	світлого	світлого
--	36	то що.	то що/
82	19	recentius	recentioris
84	2	Compedium	Compendium
91	27	Ккльве	Кальве
--	--	Н.Вер	I.Вер
95	33	де мали бути	були
--	35	Вавенарь	Вовенарг
--	37	Ераз	Ерн
96	17	1905	1895
--	23	пробіл	"Ελμς
--	34	пробіл	на Угорщині
98	43	їх	його
99	28	наліз	аналіз
100	33	взнання	визнання
101	27-8	пробіл	Δικη, Δλαφου
104	5	537	357
107	4-5	Erkentius	Erkenntuis
108	9	Blachere	Blachere
---	42	Wemle	Wernle
109	7	Enais	Essais
---	26	Philosophie	Philosophie
III	1	Lettres	Lettres sur les Anglais et Français
II5	9	slavische Kultur	Kultur und Geschichte der Slaven
---	33	Уукраїні	Україні
---	36	пробіл	осередки
II6	3	елланський	Велланський
---	38	Герльдерліна	Гельдерліна
II7	1	пробіл	уваги
120	16	історіографічний	історіографічний

Передмова до другого видання	5
Із передмови до першого видання	7
В в і д	II-26
1. Проблема національної філософії	13-21
2. Проблема історії української фі-	
лософії	22-26
Загальні огляди історії	
філософії на Україні	27-34
Народній. світогляд	35-38
Середньовіччя	39-52
XVII - XVIII віки	53-84
Сжоворода	85-112
Додатки	113-126
I. Мої рецензенти	115-120
II. Доповнення й поправки	121-122
III. Ще один "рецензент"	123-125
І н д е к с	127-135

К н и г и.

1. ЛЬОГІКА. Конспект лекцій. Прага. 1924. 8⁰. Стор. 332. Вичерпано. 2. видання перероблене готується до друку.
2. ГРЕЦЬКА ФІЛСОСОФІЯ ДО ПЛЯТОНА. Хрестоматія. Прага. 1926. 8⁰. Стор. XXIV-306.
3. ФІЛСОСОФІЯ НА УКРАЇНІ. Спроба історіографії питання. Прага. 1926. 8⁰. Стор. 200. Вичерпано.
4. НАРИСИ З ІСТОРІЇ ФІЛСОСОФІЇ НА УКРАЇНІ. Прага. 1929. Друкується. Коло 10 арк. 16⁰.

Важливіші с т а т т і.

1. На теми філософії історії. "Спудей", 1925, ч. 2-3.
2. Думки про Шевченка. Естетичні й історично-філософські фрагменти. "Спудей", 1926, ч. 4.
3. Філософська література укр. мовою за рр. 1920-6. "Книголюб", 1927. ч. I.
4. Marister Йоган Гербіній і його книга про київські печери 1675. р. "Книголюб", 1927. р., ч. III.
5. Die abendländische Philosophie in der alten Ukraine. Abhandlungen des Ukrainischen Wissenschaftlichen Institutes in Berlin.
6. Tjutčev und die deutsche Romantik, Zeitschrift für Slavische Philologie" IV., 3/4, 1928.

7. "О формализмъ в этикѣ." Труды Рус. Народнаго Университета в Прагѣ", т. I, 1928.
8. Философскія исканія в Сов. Россіи. "Современныя Записки", 1928, том 37.
9. H. Skoworoda, ein ukrainischer Philosoph., Der russische Gedanke", 1929, II.
10. Гегель і французька революція. "Науковий Збірник Українського Високого Педагогічного Інституту у Празі", т. I., 1929.
11. Hegel et Nietzsche., „Revue d'Histoire de la philosophie", 1929, II.
12. Hegel, hegeliani, Nietzsche. „Ruch filozofický", 1929, III-IV.
13. Філософічна метода Сковороди. "Збірник на пошану акад. Студинського", 1929.
14. Сковорода и немецкая мистика. "Труды Рус. Народнаго Унив. в Прагѣ", т. II., 1929.
15. Schiller und die „Brüder Karamazov". „Zeitschrift für slavische Philologie", VI., I/2, 1929.
16. Renaissance und das ukrainische Geistesleben., Abhandlungen des Ukr. Wiss. Institutes in Berlin, II., 1929.
17. К проблемѣ двойника. Збірник "Творчество Достоевского" під ред. А.Л.Бема, 1929.
18. Щеченко і Д.Штраус. Друкується.
19. „Uebermensch", „übermenschlich". Zur Geschichte dieser Worte und Begriffe.
20. Історія астрології в світлі новіших досліджень. Друкується.
-